

T.C

ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

ÇARLIK DÖNEMİ AZERBAYCAN'DA TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ

Metehan KARAKURT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ARDAHAN, 2018

T.C

ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

ÇARLIK DÖNEMİ AZERBAYCAN'DA TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Metehan KARAKURT

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Kutay ÜSTÜN

ARDAHAN, 2018

KABUL VE ONAY

Metehan KARAKURT, tarafından hazırlanan “**Çarlık Dönemi Azerbaycan’da Türk Milliyetçiliği**” başlıklı bu çalışma, 05.11.2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUGU ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı

Dr. Öğr. Üyesi Adem ÇELİK

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Kutay ÜSTÜN

Jüri Üyesi

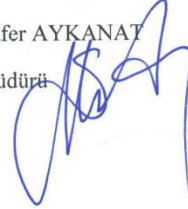
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet UYANIKER

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım. 03/12/2018

Dr. Öğr. Üyesi Zafer AYKANAT

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'ne göre hazırlamış olduğum “*Çarlık Dönemi Azerbaycan'da Türk Milliyetçiliği*” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.
05.11.2018

Metehan KARAKURT

TEŐEKKÜR

Tezimin genel çerçevesini çizen, tamamlanmasında ve değerlendirilmesinde bana oldukça yardımcı olan danışman hocam, Kafkasya uzmanı Dr. Öğr. Üyesi Kutay Üstün'e, lisans ve yüksek lisans eğitimim sırasında bilgi, görüş ve tecrübelerinden faydalandığım hocalarım; Prof. Dr. Hüsnü Kapu, Dr. Öğr. Üyesi Adem Çelik, Doç. Dr. Deniz Özyakıőır, Prof. Dr. Adem Çaylak, Prof. Dr. őükürü Niőancı, Dr. Öğr. Üyesi Necip Yıldız, Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Uyanıker, Dr. Öğr. Üyesi İhsan Kurtbaő'a, yanımda olup desteğini hiç esirgemeyen arkadaşlarım ve aileme teőekkür etmek istiyorum.

Tezimi, bu çalışmanın uzamasına sebep olan, hayata dair ne varsa konuşabildiğim, tez sürecinde aklıma sıklıkla geldiğimi bildiğim, bunu hissettirecek kadar dürüst ve samimi, entelektüel bilgi ve birikimini benimle paylaşan, sevgisi de hayata duruşu gibi özenli, incelikli, coőkulu ve tüm bunları kapsayan, kendine has huzur veren bir dinginliği olan sevgili Mona'ya ithaf ediyorum.

Metehan Karakurt

Ardahan, Eylül 2018

ÖZET

KARAKURT, Metehan. Çarlık Dönemi Azerbaycan'da Türk Milliyetçiliği, Yüksek Lisans Tezi, Ardahan, 2018.

Tezin amacı, Çarlık Rusya'nın sömürge ve Ruslaştırma politikaları, Ermenilerle yaşanan etnik çatışmalar ve diğer sorunların çözümü olarak savunulan milliyetçiliğin, Azerbaycan Türkleri arasında uygun bir zemin sağlamasının ve kitlesel bir destek kazanmasının arka planını açığa çıkarmaktır. Dolayısıyla bu tez "Bu başarının nedenleri nelerdir?" sorusuna cevap aramıştır. Ayrıca, bu tez, milliyetçilik kuramlarının sorularından olan; milletin seçkinlerin eliyle mi inşa edildiği, etnik bağların millet ve milliyetçilikle ne tür bir ilişkisi olduğu, milliyetçiliğin hangi toplumsal ve siyasal koşullarda ortaya çıktığı gibi temel soruların cevaplarını Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği bağlamında bulmaya çalışmıştır. Bu tez çalışması, milliyetçilik olgusunu Azerbaycan'da yaşanan deneyim çerçevesinde somutlaştırmıştır.

Tezin sınırlarını belirlemek, kavramsal zeminini oluşturmak ve konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak için, tezin ilk bölümünde, genelde birbirinin yerine kullanılan etnisite, millet, ulus-devlet ve milliyetçilik gibi kavramlar ele alınmış, milliyetçilik türlerine değinilmiş, sonrasında ise, millet ve milliyetçiliğin ne zaman ve nasıl ortaya çıktığını inceleyen kuramlara yer verilmiştir.

İkinci bölümde, Azerbaycan adı, dili, coğrafyası ve tarihi hakkında kısa bilgiler verildikten sonra, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğini belirleyen temel dinamikler iç ve dış olarak belirlenip, incelenmiştir. Bu bağlamda, Azerbaycan Türklerinde kültürel bir hareket olarak ortaya çıkan milliyetçiliğin inşa süreci, gelişimi ve kitlesel olarak yayılmasında etkili olan faktörlerin özgül yanlarına değinilmiştir.

Üçüncü bölümde ise, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin kültürel bir hareketten siyasal bir harekete dönüşüm sürecinde etkili olmuş kişi ve kuruluşlar ele alınmıştır. Bu kişi ve kuruluşların toplumsal ve siyasal olaylar neticesinde geçirdikleri dönüşüm ve dönemin diğer siyasi hareketleriyle kurdukları ilişkiler incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Etnisite, millet, ulus-devlet, milliyetçilik, Güney Kafkasya, Azerbaycan, Azerbaycan Türkleri, Çarlık Rusya, Cedit Hareketi

ABSTRACT

KARAKURT, Metehan. Turkish Nationalism in Azerbaijan during the Tsarist Period, Master Thesis, Ardahan, 2018

The aim of the thesis is to uncover the background of the colonial and Russification policies of the Tsarist Russia, the ethnic conflicts with the Armenians and the nationalism, which is defended as the solution of the other problems, to provide a suitable ground and to gain a mass support among the Turks of Azerbaijan. Thus, this thesis sought to answer the question “What are the reasons for this success?”. In addition, this thesis tried to find the answers to the basic questions of nationalism theories; such as what kind of a relationship between the nation and nationalism with which the nation was built by the elite, what kind of relationship with the nation and nationalism, the emergence of nationalism in the context of Turkish nationalism in Azerbaijan. This thesis embodies the phenomenon of nationalism in the framework of experience occurred in Azerbaijan.

To determine the boundaries of the thesis, to create a conceptual basis and to provide a better understanding of the subject, in the first part of the thesis, generally interchangeable concepts such as ethnicity, nation, nation-state and nationalism are discussed, types of nationalism are mentioned, and then theories that examine when and how national and nationalism emerged then, theories on how and when national and nationalism emerged were included.

In the second chapter, after giving brief information about Azerbaijan name, language, geography and history, the main dynamics which determine Turkish nationalism in Azerbaijan are determined and examined internally and externally. In this context, the specific aspects of the factors affecting the construction process, development and mass spread of nationalism which emerged as a cultural movement in Azerbaijan Turks were mentioned.

In the third chapter, the individuals and organizations that have influenced the transformation of Turkish nationalism from a cultural movement to a political movement in Azerbaijan were discussed. The relations between these people and organizations as a result of the social and political events and the other political movements of the period were examined.

Key Words: Ethnicity, nation, nation-state, nationalism, South Caucasus, Azerbaijan, Azerbaijan Turks, Tsarist Russia, Cedit Movement

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MİLLİYETÇİLİK: KAVRAMLAR, KURAMLAR VE TİPOLOJİLER

1. ETNİSİTE, MİLLET, ULUS DEVLET VE MİLLİYETÇİLİK	4
1.1. Etnisite	4
1.2. Millet.....	7
1.3. Ulus Devlet	10
1.4. Milliyetçilik	12
2. MİLLİYETÇİLİK TÜRLERİ	16
2.1. Kültürel Milliyetçilik	18
2.2. Siyasal Milliyetçilik.....	19
3. MİLLİYETÇİLİK KURAMLARI.....	21
3.1. İlkçi Yaklaşım.....	22
3.2. Modernist Yaklaşım.....	23
3.2.1. Ekonomik Dönüşüm	24
3.2.2. Siyasi Dönüşüm	25

	vi
3.3.3. Toplumsal-Kültürel Dönüşüm.....	27
3.3. Etno-Sembolcü Yaklaşım.....	32
3.4. Azerbaycan'daki Türk Milliyetçiliğinin Miroslav Hroch'un Yaklaşımı Bağlamında Analizi.....	35

İKİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN'DAKİ TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİ BELİRLEYEN TEMEL DİNAMİKLER

1. GENEL OLARAK AZERBAYCAN	38
1.1. Azerbaycan Adı, Coğrafyası ve Dili	38
1.2. Tarihsel Süreçte Azerbaycan	40
1.3. Çarlık Rusya Azerbaycan'ında Toplumsal ve Siyasal Yapı	42
2. AZERBAYCAN'DAKİ TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİ BELİRLEYEN İÇ ETKENLER	44
2.1. Cedit Hareketi	45
2.2. Entelijansiya.....	48
2.3. Milli Burjuvazi.....	51
2.4. Basın	53
2.5. Modern Edebiyat.....	58
3. AZERBAYCAN'DAKİ TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİ BELİRLEYEN DIŞ ETKENLER.....	61
3.1. Çarlık Rusya'nın Sömürge ve Asimilasyon Politikaları	61

3.2. 1905 Rus Devrimi.....	64
3.3. Osmanlı ve İran'ın Etkisi.....	67
3.4. Liberalizm.....	70
3.5. Sosyalizm.....	72
3.6. Ermeni Milliyetçiliği.....	74
3.7. Sekülerizm ve Laiklik.....	77

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAJCAN'DAKİ TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN SİYASALLAŞMASI

1. AZERBAJCAN'DAKİ TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN SİYASİ BİR NİTELİK KAZANMASINDA ETKİLİ OLAN KİŞİ VE KURULUŞLAR.....	80
1.1. Azerbaycan'da Türk Milliyetçiliğinin Önde Gelen İsimleri.....	81
1.1.1. Ali Bey Hüseyinzade.....	82
1.1.2. Ahmet Ağaoğlu.....	84
1.1.3. Neriman Nerimanov.....	88
1.1.4. Mehmet Emin Resulzade.....	89
1.2. Azerbaycan'da Milliyetçi Oluşumlar.....	94
1.2.1. Himmet Partisi.....	94
1.2.2. Difai.....	97
1.2.3. Müsavat Partisi.....	101
SONUÇ.....	107

KAYNAKÇA 114

ÖZGEÇMİŞ..... 120

KISALTMALAR

ADC: Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti

İDP: İnan Demokrat Partisi

RADP: Rus Anayasal Demokrat Parti

RSDİP: Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi

RSFSC: Rusya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti

GİRİŞ

19. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'nın Güney Kafkasya bölgesini işgal etmesiyle birlikte, Azerbaycan siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda hızlı bir değişim ve dönüşüm sürecine girmiştir. Hanlıklardan kaynaklanan feodal yapı çökmüş, Cedit Hareketi'nin başlattığı eğitimde modernleşme süreci hızlanmış ve Bakü'de petrol sanayisinin kurulmasıyla birlikte kapitalist toplum yapısı inşa edilmiştir. 1917 yılına kadar Çarlık Rusya'nın sömürgesi olan Azerbaycan, etnik çatışmaların ve bağımsızlık mücadelesinin yaşandığı birçok sömürge ülkesi gibi milliyetçi fikirlerin etkin olduğu bir yer olmuştur. Ama Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin doğuşu ve tarihsel süreçteki gelişimi spesifik bir yapıya sahiptir.

Azerbaycan'daki milliyetçi fikirler, Batı Avrupa'da ortaya çıkmış olan milliyetçilikten etkilenerek doğmuştur. Tarihsel süreçte ideolojik arka planı sosyalizm, liberalizm, İslamcılık, Türkçülük gibi biçimlere girerek değişime uğrayan Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği, Çarlık Azerbaycan'ında toplumu en çok etkileyen fikir olmuştur. Azerbaycan entelijansiyası arasında gittikçe yaygınlık kazanan milliyetçi fikirler, baskıcı ve sömürgeci olduğu düşünülen Çarlık rejimi yerine, dil, kültür ve tarih gibi etnik özellikler üzerinden yönetilen bir Azerbaycan inşa etmenin gerektiğini savunmuştur. Milliyetçi entelijansiya, o dönemde Çarlık Rusya'dan tam bağımsız egemen bir devlet kurma imkânı bulmadığından ve bağımsızlık algılarının henüz ulus-devlet inşa etme üzerinden şekillenmediği için, Çarlık rejimine bağlı federatif bir yapının kurulması gerektiğini savunmuştur.

Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği için 1917 yılı kırılma noktası olmuş, bu tarihe gelindiğinde milliyetçi ideoloji dönüşüm geçirerek kendine özgü yapısını tamamlamıştır. Bu dönemde Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği, ulus-devlete dayalı tam bağımsız egemen bir devlet kurma fikirlerin ön plana çıktığı görülmüştür.

Çarlık egemenliğindeki Azerbaycan Türkleri, dini-etnik kimliğe dayalı bir toplumdan modern anlamda bir millete dönüşmüş ve Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği ise kültürel milliyetçi bir hareket olarak ortaya çıkmış, daha sonra siyasal milliyetçi bir harekete evrilmiştir. Bu dönemde Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin kendine özgü

yapısı ve geçirdiği dönüşümler incelenmeye değer bir araştırma konusu olmuştur. Bu konuda Türkiye’de çeşitli araştırmalar yapılmışsa da, konu nesnel bir şekilde ele alınmamıştır. Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliğine yönelik algı ise, genelde “milliyetçi” bir bakış açısıyla sınırlı kalmıştır. Böylelikle, Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliği yanlış bir kavramsal çerçeveye oturtulmuştur. Bir diğer yanlış ise Azerbaycan Türklerinin “Azeri” veya “Tatar” olarak isimlendirilmesidir. Bu isimler genelde Çarlık Rusya ve İran tarafından Türkleri nitelemek veya etnik ayrıştırma amacıyla kullanılmıştır. Bu nesnellikten uzak araştırmalar ve yanlış ifade etme sorunu, bu tez çalışması yapılırken karşılaşılan zorlukların başında gelir. Bu tez çalışmasında milliyetçi bakış açısından ve terimlerin yanlış kullanılmasından kaçınılmıştır. Milliyetçilik her ne kadar farklı disiplinler tarafından ele alınsa da, esasen siyasetin ve siyaset biliminin konusudur. Dolayısıyla Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliği bu disiplin çerçevesinde açıklanmaya çalışılacaktır.

Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliğini Cedit Hareketi bağlamında, kavramsal ve düşünsel bir düzeyde ele alan Cengiz Çağla’nın “*Azerbaycan’da Milliyetçilik ve Politika*” adlı çalışması Azerbaycan Türk milliyetçiliği literatüründe önemli bir eksikliği gidermektedir. Tarihçi Tadeusz Swietochowski’nin “*Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of a National Identity in a Muslim Community*” isimli çalışması Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliğinin tarihsel süreçle birlikte gelişimini ele alması açısından literatürde önemli bir katkı sağlamaktadır. Bu tezin ana kaynaklarını bu iki eser oluşturmaktadır.

Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliği üzerine yapılan araştırmalarda oluşan genel fikir, söz konusu milliyetçiliğin ortaya çıkmasında ve yayılmasında entelijansiyanın etkin rol oynadığıdır. Ama milliyetçi fikirlerin entelijansiyanı nasıl etkilendiği, entelijansiyanın toplumun geniş kesimlerine kitlesel bir destek sağlamasında hangi araçlardan yararlandığı ve bu süreçte nasıl bir dönüşüm geçirdiğiyle ilgili bir tez sunulmamıştır. Bu tezde, milliyetçiliğin gelişmesinde ve yaygınlık kazanmasında entelijansiyanın oynadığı role dikkat çekmiş, millet ve milliyetçiliğin, Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliğinin önde gelen isimleri olan Mehmet Emin Resulzade ve Mirza Bala Mehmetzade’nin eserlerinde nasıl ele alındığı incelenmiş ve yorumlanmıştır. Böylece söz konusu

milliyetçiliğin dayandığı düşünsel kökenler öğrenilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla bu tez çalışması literatürde oluşan boşlukları kısmen de olsa dolduracaktır.

Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği genelde bütünsel bir kuram çerçevesinde açıklanmaya çalışılmıştır. Milliyetçilik farklı biçimlerde ortaya çıktığından ve diğer fikir akımlarından etkilendiğinden bütünsel bir kuram oluşturmak oldukça güçtür. Dolayısıyla, bu tez çalışmasında Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin belirli yönleri üzerinde durulacak ve temel argümanları açıklanılmaya çalışılacaktır. Bu sayede, Azerbaycan Türkleri üzerinde bugün dahi etkisini sürdüren milliyetçiliğin sırrı öğrenilmeye çalışılacaktır.

Tezin odak noktası, Çarlık Azerbaycan'da Türk milliyetçiliği olsa da, çalışma Azerbaycan coğrafyası ile sınırlı kalmamıştır. Çünkü Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin doğmasında ve şekillenmesinde sadece dönemin söz konusu koşulları etkili olmamıştır. Dolayısıyla oldukça karmaşık bir yapısı olan söz konusu milliyetçiliği kronolojik bir sıraya göre ele almak mümkün değildir. Bahsedilen kültürel hareket ve siyasal hareket dönemleri de iç içe geçtiği için belirli evreler üzerinden sınıflandırmakta oldukça güçtür. Ayrıca, milliyetçilik kavramının doğası gereği karmaşık olması ve Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin farklı biçimlerde ortaya çıkmasından dolayı, bu tezde kesin bir sınıflandırma yapmaktan kaçınılmıştır. Bu karmaşıklığın üstesinden gelmek için farklı dönemlerde birbiriyle bağlantılı konular bir arada verilmiştir. Tezin tüm bölümleri kendi içersinde bütünlük sergilemiştir. Sonuç olarak, bu tezde Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin kökenleri, iç ve dış etkilerinin belirlenmesi, tarihsel süreçte geçirdiği dönüşümler ve bunda etkili olan kişi ve kuruluşların anlaşılması hedeflenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MİLLİYETÇİLİK: KAVRAMLAR, KURAMLAR VE TİPOLOJİLER

1. ETNİSİTE, MİLLET, ULUS DEVLET VE MİLLİYETÇİLİK

Milliyetçilik, toplumsal, siyasi ve günlük hayatımızın her alanında karşımıza çıkan bir olgu olmasına rağmen bu kavram üzerinde uzlaşma sağlanamamıştır. Milliyetçilik kişiden kişiye farklı şekilde anlaşılıp, yorumlanmıştır. Milliyetçiliğin bölgeden bölgeye, toplumdan topluma, farklı zamanlarda ve farklı biçimlerde ortaya çıkması, kavramının farklı şekillerde tanımlanmasına yol açmıştır. Milliyetçilik belirli kalıplara indirgenmeyecek kadar farklı anlamlar içerir. “Milliyetçilik nedir?” sorusuna verilen yanıtlar başka soruların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır: “Milliyetçilik ne zaman doğmuştur?”, “Milliyetçilik mi milleti meydana getirir yoksa milletler mi milliyetçiliği ortaya çıkarır?” ve “Milliyetçiliğin etnisite ve ulus-devletle nasıl bir ilişkisi var?” Bu sorular, farklı tanım ve yaklaşımların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Milliyetçilik kavramı çoğu zaman etnisite, millet ve ulus-devlet gibi kavramlarla birlikte tanımlanmıştır. Girift kavramlar olsalar bile hepsinin farklı anlamları mevcuttur. Milliyetçilik kavramına geçmeden önce bu kavramlar üzerinde durmak hem milliyetçiliği hem de Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliğini daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

1.1. Etnisite

Etnisite, günümüzde oldukça sık kullanılan bir kavram olmasına rağmen genelde ırk veya millet gibi kavramlarının yerine kullanılır. Etnisite tanımlarının bir bölümü kavramı doğal bir yapıymış gibi görür ve tarihsel süreç içerisinde hiçbir kesintiye uğramadan günümüze kadar geldiğini savunur. Diğer bölümü ise, etnisite kavramını inşa edilmiş bir kavram olduğunu söyler. Millet ve milliyetçilik kavramıyla bağlantısı

olmasına rağmen bu kavram tek başına ve kendi içinde analiz edilmelidir. Dolayısıyla farklı etnisite tanımları ve yaklaşımları üzerinde durmak kavramı anlaşılır kılacaktır.

Andrew Heywood'a göre etnisite, belirli bir nüfusa, kültürel gruba ve coğrafi alana duyulan bağlılıktır. Kültürel ve ırksal bir içeriği olduğu için de oldukça karmaşıktır. Etnik gruplar, ortak bir atadan gelen insan topluluğu olarak görülür. Etnik kültür, insanların kökenleri ve soyları üzerinden onlara kolektif bir kimlik kazandırır (Heywood, 2015, s. 278). Anthony Giddens'a göre ırk kavramı yanlışlıkla değişmez ve biyolojik bir şeyi çağrıştırırken, etnisite kavramı ise, belli bir toplumun diğerlerinden ayıran dil, din, tarih gibi kültürel pratiklerle ile süslenme ve giyim tarzı gibi görünümlemlerle atıfta bulunur. Giddens etnik farklılıkların öğrenilmiş olduğunu belirtmektedir (Giddens, 2012, s. 535). Bu tanımlara göre, sıklıkla birbirinin yerine kullanılan ırk ve etnisite kavramları farklı anlamlar içerir.

Calhoun ise, etnisitenin akrabalık bağlarından türediğini vurgulamış, bu kavramın milliyetçilik ve akrabalık arasında bir yerde olduğunu öne sürmüştür. Etnisite akrabalık bağlarının yanı sıra gelenekler ve ortak bir kültür aktarımıyla daha büyük bir platformda kolektif bir kimliğe dönüşür. Etnisiteye anlamını kazandıran şey, diğerleri tarafından yapılan dışsal karakter atıflardır. Etnisitenin grup içi ilişkileri, benzerlikleri ve aynı coğrafi alanı paylaşması gibi etkenler bu atıflardan bazılarıdır (Calhoun, 2012, s. 56-57). Etnisite de grup içi benzerlikler önemli olmasına rağmen onu diğerlerinden ayıran farklılıklar da aynı derecede önemli olmuştur.

Immanuel Wallerstein göre (Balibar & Wallerstein, 2000, s. 98): *“Bir ‘etnik’ grubun, kuşaktan kuşağa geçen ve normal olarak kuramda devlet sınırlarına bağlı olmayan, bazı sürekli davranışlara sahip olduğu söylenen kültürel bir kategori olduğu varsayılır.”* Bu tanımdan yola çıkarak, etnisitenin kültürel, milletin ise siyasal bir anlam taşıdığı düşünülebilir. Ernest Geller' göre (Gellner, 1998, s. 59):

“ ‘Etnisite’ ya da ‘milliyet’, basit biçimde bu sınırların çoğunun çakıştığı ve örtüştüğü –öyle ki konuşmanın, ortak geçmişin sınırları aynıdır- ve aralarında sözkonusu sınırlar bulunmayan insanların ırksal benzerliği (ethnomy) ve güçlü duygulara sahip oldukları durumun adıdır. Örtüşen kültürel özelliklerin tanımladığı etnik grup, kendi varlığından emin olmanın

ötesinde kendine ayrıca politik bir sınır da istediği zaman, etnisite politikleşir ve milliyetçiliği doğurur.”

Etnisite kavramının ilksel niteliğine değinip, toplumsal ve tarihsel süreçten bağımsız verili bir yapı olarak kabul eden yaklaşımın tam karşısında ise, bireyin çıkarları doğrultusunda değişen ya da seçkinler tarafından iktidar mücadelelerinde taraftarlarını harekete geçirmek için kullandıkları araçsalcı yaklaşım vardır.

Smith bu iki yaklaşımdan da farklı bir tanım sunmuştur (Smith, 1994, s. 41): *“Etnik bir grup, soya ait mitlerin rolünü ve tarihi anıları vurgulayan, din gelenek, dil ya da kurumlar gibi bir veya birden fazla kültürel farklılığa göre tanınan ve ayırt edilen bir kültürel kolektif tiptir.”* Smith, bir etnik topluluğu diğer insan topluluklarından ayıran özellikleri şu şekilde sıralar: Kolektif isim, ortak soy miti, ortak tarih, özel ortak kültür, belli bir teritorya ile özdeşleşme ve dayanışma duygusu (Smith, 1994, s. 42). Smith etnisitelerin devlet kurma, askeri hareketlilik ve örgütlü din gibi nedenlerden dolayı billurlaştığını veya çözüldüklerini öne sürmüştür (Smith, 1994, s. 50).

Etnisiteyi açıklayan farklı yaklaşımlar olsa da önemli olan husus etnik bağların ve kökenlerin varlığına duyulan inançtır. Dolayısıyla etnisite ve etnik bağların kökenini tartışmaktan ziyade, onları var eden inançlar ve bu inançların düzeyleri üzerinde durmak gerekir (Korkmaz, 2014, s. 29). Topluların modern anlamıyla bir millete dönüşmesini ve milliyetçi ideolojilerin temel dayanağını etnisiteler oluşturur. Dolayısıyla ister doğal bir yapı olarak kabul edilsin, isterse araçsal veya inşa edilmiş bir yapı olarak görülsün, her iki durumda da millet ve milliyetçiliğin temelinde etnisitenin önemli bir yeri vardır.

Sonuç olarak, etnisite kavramını Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliği bağlamında ele aldığımızda, bu kavram kendisini belli bir teritorya ile özdeşleştiren, ortak bir isme sahip olan, dil, din ve gelenek gibi ortak kültürel formları paylaşan Azerbaycan Türklerine kolektif bir kimlik kazandırdığı görülmüştür. Azerbaycan örneğinde etnisite kavramı kültürel bir anlam taşımıştır. Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliği kendisini etnisite üzerinden var etmiştir. Dolayısıyla söz konusu milliyetçiliğin kendisini konumlandığı yerin ve modern anlamda bir millet yaratma sürecinin kaynağını etnisite oluşturmuştur.

1.2. Millet

Millet kavramının neyi ifade ettiği, geçmişin etnik yapılarıyla bir bağının olup olmadığı ve modern bir kavram olarak mı ortaya çıktığı tartışma konusudur. Bundan dolayı millet kavramına yüklenen anlamlar da değişmiştir. Milletleri, doğal bir kültürel form olarak niteleyen, insan toplulukların bir ismi olarak gören, hayali bir topluluk olduğunu savunan, birbirinden farklı anlamları mevcuttur. Farklı anlamları olsa da, milliyetçi ideolojiler ve ulus devletler, millet üzerinden inşa edilmiştir.

Millet (nation) kelimesi, Latince nasci (doğmak) ve natio (doğum yeri) terimlerinden türetilmiş bir kavramdır. Bundan dolayı kavramın çağrıştırdığı anlam ise doğum ve doğulan yer ile birbirine bağlı olan insanlardır (Vincent, 2010, s. 226). Millet, aynı bölge veya ülkeden farklı bir yere gitmiş Ortaçağ niversite öğrencilerini ve aynı mesleği paylaşan insanları nitelemek amacıyla kullanılmıştır. Bu kavram daha sonra değişikliğe uğrayarak, Ortaçağ Avrupa'sındaki seçkinleri ifade etmek için söylenmiştir (Dieckhoff & Jaffrelot, 2010, s. 11). Millet kelimesi, modern anlamıyla en fazla 18. yüzyıla kadar geri götürülebilir (Hobsbawm, 2014, s. 17). Millet kelimesi 18. yüzyıla kadar siyasi bir anlam taşımamış, daha çok bir insan türünü ya da etnik grubu tanımlamak için kullanılmıştır (Heywood, 2013, s. 161). Heywood'a göre milletler, kolektif değer ve geleneklerin bir araya getirdiği insanların oluşturduğu kültürel varlıklardır. Bir diğer anlamıyla millet, aynı coğrafı alanı paylaşan, ortak bir dil, din ve tarihe sahip insanların oluşturduğu kimlik olarak tanımlanır (Heywood, 2013, s. 165).

“Milleti olmayan bir insan düşünülebilir mi?” Gellner'e göre, milleti olmayan bir insanı düşünmek, ağdaş hayal gücünü fazla zorlayacaktır. Çünkü milleti olmayan bir insan düşünmek bilinen kategorilerin dışında kalacağı için bu durum tepki çekecektir. Dolayısıyla Gellner, bir millete tabii olmak doğal ve doğuştan kazanılmış bir özellik olmadığını savunur. O zaman bir milleti meydana getiren şey nedir? Gellner'e göre bir milletin oluşması için çeşitli koşulların oluşması gerekir. Tarihin her döneminde devletler ve milletler ortaya çıkmaz. Bundan dolayı millet olmadan devlet, devlet olmadan millet kendi koşularına bağlı olarak birbirinden bağımsız bir şekilde var olabilirler. Gellner, bir milletin ortaya çıkması için iki koşul ne sürer: Birincisi, iki bireyin aynı milletten olması için aynı kültürü paylaşması gerekir. İkincisi, iki birey

birbirlerini aynı milletin üyesi olarak tanıyorsa aynı millete mensuptur. Yani milleti oluşturan insanların kendisidir (Gellner, 1992, s. 26-28).

Edward Hallett Carr'a göre, millet tanımlanabilir veya doğrudan fark edilebilir bir varlık değildir. Aynı zamanda evrensel de değildir. Belirli dönemlerde ve belirli bölgelerde ortaya çıkmıştır. Günümüzde kendisini belirli bir millete ait görmeyen çok sayıda insan vardır. Buna rağmen millet, üzerinde yaşanılan toprağı, aileyi ve dili aşan geniş bir yakınlık duygusunu içerir. Bu yakınlık doğal ve evrenseldir (Carr, 1990, s. 45). Miroslav Hroch da milletin karakterize edilmiş büyük bir sosyal grup olduğuna dikkat çekmiştir. Hroch, bu grubun ekonomik, bölgesel, siyasi, dini, kültürel, dilsel ilişki sonucunda bir araya gelmiş olabileceğini de belirtir (Hroch, 1985, s. 5).

Anthony D. Smith, milletin bir kültür biçimi olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunur (Smith, 1994, s. 8). Smith'e göre (Smith, 1994, s. 32): *“Millet, tarihi bir toprağı/ülkeyi, ortak mitleri ve tarihi belleğı, kitlevi bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve ödevleri paylaşan bir insan topluluğunun adı olarak tanımlanabilir.”*

Craig Calhoun'a göre, her biri kendi içinde farklı ilişki ağı bulunan etnik grup gibi küçük kategorilerin birleşmesiyle daha büyük kimlik olan millet meydana gelmiştir (Calhoun, 2012, s. 56). Calhoun, milleti siyasal bir topluluğa benzetir (Calhoun, 2012, s. 95). Calhoun, milletleri tanımlarken şu özellikler ön planda tutar (Calhoun, 2012, s. 6):

1. *“Sınırları olan bir toprak veya belirli bir nüfus ya da her ikisi.*
2. *Bölünmezlik –ulusun bir bütün olduğu kavramı.*
3. *Egemenlik ya da en azından egemenlik ülküsü taşımak ve böylece özerk ve kendine yeterli olduğu varsayılan bir devlet olarak diğer uluslara şekli eşitlik.*
4. *‘Üstün’ bir meşruiyet kavramı –örneğin hükümetin ancak halkın iradesi tarafından desteklendiğı veya en azından ‘halkın’ ya da ‘ulusun’ çıkarlarına hizmet ettiği sürece adil olduğu düşüncesi.*
5. *Halkın kolektif olaylara katılımı –ulus mensubiyeti esasına göre seferber edilen bir nüfus (ister savaşıla, ister sivil yurttaşlıkla ilgili faaliyetler için).*
6. *Doğrudan üyelik –her bir bireyin, ulusun ivedi bir parçası oluşu ve bu bağlamda diğer üyelere kategorik olarak eşit görülmesi.*
7. *Dilin, paylaşılan inanç ve değerlerin, alışılmış pratiklerin bir birleşimini içerecek biçimde bir kültür.*

8. *Zamansal derinlik –ulusun, geçmiş ve gelecek nesilleri içerdiği ve ortak bir tarihi olduğu haliyle zaman içinde var olduğu anlayışı.*
9. *Ortak mezhep veya ırk özellikleri.*
10. *Belli bir toprakla tarihi, hatta kutsal bir bağ.’’*

Jules Michelet, milleti bireysel özgürlüğün teminatı olarak görmüştür. 1789 Fransız Devrimi ile birlikte kardeşlik çağı başladığını, toplumsal farklılıklar ve anlaşmazlıkların son bulduğunu savunmuştur (Özkırmılı, 2016, s. 42). Karl Marx, uzun bir tarihsel sürecin sonunda feodalizm yıkılmasıyla birlikte gelişen kapitalist üretim biçiminin sonucunda modern milletlerin ortaya çıktığını ve kapitalist ekonominin beraberinde türdeş ve merkezi bir yapının oluşmasına neden olduğunu savunmuştur (Özkırmılı, 2016, s. 47). Millet kavramı tarihsel sistemin üstyapısı olan egemen devletlerle ilişkilidir (Balibar & Wallerstein, 2000, s. 100). Dolayısıyla, modern anlamıyla millet kavramı, Fransız Devrimi, sanayileşme ve milli devletlerin kurulmasından sonra ortaya çıkmıştır.

Eric J. Hobsbawm, insan topluluklarından hangisinin millet olarak görüleceği hangisinin görülmeyeceği konusunda bir kriter olmadığını, çünkü millet kavramının yeni ve inşa edilmiş olduğu üzerinde durmuştur. Milleti niteleyen dil, etnik köken, ortak kültür ve tarih gibi nesnel kriterler bulanık ve değişkendir. Dolayısıyla, millet kavramını yalnızca belli bir toprak parçasına dayanan modern milli devletlere ilişkili toplumsal bir birim olarak ele almak gerekir (Hobsbawm, 2014, s. 19-24). Milleti doğal bir yapı olarak gören yaklaşıma bir tepki de Michael Billig'den gelmiştir. Billig'e göre, milletler, modern çağda tarihsel olarak üretilmiş, sanki her zaman var olagelmisler hissi uyandıran icat edilmiş sürekliliklerdir (Billig, 2002, s. 40).

Benedict Anderson ise, milletlerin doğal ve inşa edilmiş olarak gören yaklaşımların ötesinde ulusların hayal edilmiş olduğunu savunur. Anderson'a göre (Anderson, 2017, s. 20):

“Ulus hayal edilmiş bir siyasal topluluktur – kendisine aynı zamanda hem egemenlik hem de sınırlılık için olacak şekilde hayal edilmiş bir cemaattir. Hayal edilmiştir, çünkü en küçük ulusun üyeleri bile diğer üyeleri tanımayacak, onlarla tanışmayacak, çoğu hakkında hiçbir şey işitmeyecektir ama yine de her birinin zihninde toplamlarının hayali yaşamaya devam eder.”

Milleti diğer grup ve topluluklardan ayıran şey onun üyelerinin kendini bir millet olarak görmeleridir. Yani millet kendini özel siyasal bir topluluk olarak idrak etmektedir. Bu durum milleti bir etnik gruptan ayıran özelliktir. Millet ortak siyasal amaçlara sahipken, etnisite bundan yoksundur. Bu siyasal amaçlar; siyasal bağımsızlık ve devlet kurma olarak veya kurulmuşsa o devleti korumak olarak ortaya çıkar (Heywood, 2014, s. 150).

Sonuç olarak, millet kavramıyla ilgili farklı tanımların hepsine burada yer vermek olanaksız olduğu için en bilinen ve Azerbaycan Türklerini en iyi açıklayan tanımlarla sınırlı tutmak, hem kavramı hem de Azerbaycan Türklerini anlamak açısından daha faydalı olacaktır. Günümüzde millet kavramının kullanışı, bu kavramın modern döneme ait olduğu üzerine yoğunlaşmıştır. Azerbaycan Türkleri örneğinde millet kavramını ele aldığımızda, söz konusu kavramın 20. yüzyılın başlarında siyasal bir içerik kazandığını ve bu doğrultuda kullanıldığı görülmüştür. Dolayısıyla Azerbaycan'daki Türk milliyetçilerinin etnik bir gruptan modern anlamda bir millet inşa ettiği, Çarlık Azerbaycan'ında millet kavramının siyasal bir anlam taşıdığı ve yakın bir döneme ait olduğu bilinmektedir.

1.3. Ulus Devlet

Modernleşme, sanayileşme, demokratikleşme ve milliyetçiliğin etkisiyle ortaya çıkan ve günümüzün en yaygın kullanılan devlet biçimi hiç şüphesiz ulus-devlet modelidir. Milliyetçi ideolojilerin siyasal alanda ulaşmak istediği en önemli hedefi ise ulus-devlet modelini kurmak, kurulduysa da onu korumaktır.

Ulus-devlet modelinin üç yüz yıla yakın bir geçmişi olsa da devlet kurumunun geçmişi çok daha öncelere dayanır. Ulus-devlet kavramını ele almadan önce devlet kavramının neyi ifade ettiği, tarihsel süreçte ne zaman ortaya çıktığı ve milli devlet modeline nasıl dönüştüğü üzerinde kısaca durmak gerekiyor. Belli bir toprak parçası üzerinde egemen olan insan topluluğunun oluşturduğu siyasal kuruma devlet denilebilir. Tarihsel süreçte tarıma dayalı geleneksel devlet biçiminden şehir devletine, birden fazla egemenliğin iç içe geçtiği feodal devlet biçiminden tüm gücün ve yetkinin tek elde toplandığı mutlak devlet biçimine kadar farklı devlet modeli ortaya çıkmasına rağmen hiçbiri modern

devlet biçimi olan ulus-devlet modeliyle örtüşmez. Aydınlanma Çağı sonrası, dinin öneminin azalmasıyla birlikte devletin egemenlik kaynağı din olmaktan çıkmış, yerine millet geçmiştir. Modern devlet biçiminin ortaya çıkmasında, egemenliğin kaynağının millete geçmesinde milliyetçilik fikri önemli rol oynamıştır.

Devlet, Platon'a göre zorunluluk, Aristo için en üstün topluluk, Cicero'ya göre hukuki bağlarla bir araya gelmiş insan topluluğu, Machiavelli'e göre siyasal topluluk, Hobbes'a göre sosyal bir sözleşmeyle gücün tek elde toplanması, Rousseau'ya göre toplumsal sözleşmeyle bir araya gelmiş topluluk, Karl Marx'a göre belirli bir sınıfın egemenliği, Althusser'e göre baskı aygıtlarını elinde bulunduran yapı ve Bakunin'e göre ise, özgürlüğü ve refahı yok eden bir yapı olarak tanımlanmıştır. Tanımların çeşitlik göstermesinin başlıca nedeni, devletin niteliği hakkındaki temel görüş farklılıklarına dayanıyor olmasıdır. Tüm görüş farklılıklarına rağmen devleti meydana getiren toprak, halk ve egemenlik konusunda fikir birliği mevcuttur. Soyut bir kavram olan devletin en büyük dayanağını ise, insanların onun varlığına duydukları inançtır.

Eğer devlet deyince belli sınırlar içinde yerleşmiş insan topluluğu, devamlı ve yerleşmiş siyasal örgüt ve kurumsallaşmış bir iktidar anlıyorsak, o zaman bu niteliklere sahip olan kuruluşları çok eski tarihlerde arayamayız. Devlet kelimesinin Batı dillerindeki karşılığının (status, stato, state) kullanılmaya başlanması 16. yüzyıla dayanır. Diğer bir taraftan, ülkeler arasında kesin sınırların oluşmaya başlaması da bu dönemde görülür. Dolayısıyla modern ulus-devlet modeli, Ortaçağın sonlarında Avrupa'da feodalitenin çökmesi ve kilisenin siyasi nüfuzunun kırılmasıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Ulus-devlet, dağınık ve çatışan insan topluluklarını ülke ve millet kavramları etrafında toplayan yeni bir siyasi örgütlenme biçimidir (Kapani, 2016, s. 48).

Ulus-devletler, etnik gruplardan hangisinin millete dönüşüp siyasallaşacağını hangisinin etnik grup olarak kalacağını belirler. Ulus-devletler hem ulusal kimliği belli bir kalıba dökerek oluşturmuş hem de devleti olmayan toplumlarda milliyetçi fikirlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Calhoun, 2012, s. 91). Dolayısıyla ulus-devletlerin kuruluş süreci, milli kimliğin etnik ve kültürel içeriğini belirler (Bora, 2006, s. 67). Ulus-devleti diğer devlet biçimlerinden ayıran temel özellikler; yönetim kapasitesinin artması, toprakların tek bir elde birleşmesi ve doğrudan yönetilmesi, halkın siyasi katılımı

bulunması ve kesin sınırların belirlenmesi olarak gösterilebilir. Ayrıca ‘‘meşru’’ şiddeti kullanma tekeli elinde bulundurma sadece devlet aygıtının eline geçmiştir. Ulus-devletler daha itaatkâr ve homojen bir millet yaratma amacı taşımışlardır (Calhoun, 2012, s. 92). Bunu da daha çok eğitim ve polis gücüyle yapmışlardır.

Sonuç olarak, tüm milliyetçiliklerin esas hedefi olan ulus-devlet modeli, Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliğinin de ana hedefini oluşturmuştur. Azerbaycan Türklerinin etnik ve dini bir kimlikten siyasal bir anlam taşıyan millete dönüşmesi açısından ulus-devlet modeli oldukça önemli olmuştur. Dolayısıyla Azerbaycan’daki Türk milliyetçilerinin bir ulus devlet modeli olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’ni kurması, söz konusu devlet modelinin Azerbaycan’daki Türk milliyetçileri için asıl hedef olduğunu göstermiştir.

1.4. Milliyetçilik

Milliyetçilik tanımı, etnisite, millet ve ulus-devlet tanımları gibi oldukça tartışmalı ve farklı anlamlar içerir. Milliyetçilik alanındaki bu tanım sorunun nedeni terimlerin birbiriyle karıştırılmasından kaynaklanmıştır (Özkırımlı, 2016, s. 72). Milliyetçiliği tanımlamanın bir diğer zorluğu ise, bu kavramın tek başına bir işlevi olmamasından kaynaklanıyor (Balibar & Wallerstein, 2000, s. 62). Çünkü milliyetçiliğin temel bileşenleri olan etnisite, millet, ulus devlet, faşizm, ırkçılık ve yurtseverlik gibi kavramlarla birlikte ele alınıyor ve bu durum kavramı anlaşılmasını güçleştiriyor.

Milliyetçiliği tanımlamak zor olsa da, milliyetçilik modern siyaset açısından oldukça önemli bir yer teşkil eder. Milliyetçilik, dünyanın her bölgesinde tarihi sürekli olarak yeniden şekillendirmiş, iki yüz yıldan fazla bir süredir etkinliğini devam ettirmiştir (Heywood, 2015, s. 339). Milliyetçilik terimi ilk defa, Jakobenlere karşıt olan bir Fransız papazı olan Augustin Barruel tarafından kullanılmış, 19. yüzyıla gelindiğinde ise, milliyetçilik yaygın bir biçimde siyasi bir doktrin ya da hareket olarak görülmüştür. Milliyetçilik düşüncesi ise Fransız Devrimi sırasında doğmuştur. J. J. Rousseau halkın kendi kendine yönetmesi fikrinden etkilenen devrimciler arasında milliyetçi fikirler görüldüğünü söylemiştir (Heywood, 2013, s. 161). Öte yandan, milliyetçilik fikrini

Immanuel Kant'a kadar götüren Elie Kedourie gibi düşünürlerde vardır. Bunun nedeni Kant'ın formüle ettiği, iyi irade, özgür ve özerk irade gibi kavramların, siyasal alanda etkili olması ve milliyetçilik düşüncesine kaynaklık etmesidir (Özkırımlı, 2016, s. 33-34).

Umut Özkırımlı, milliyetçilik kavramını siyasal bağlamından çıkarıp, ona farklı bir tanım sunmuştur. Özkırımlı'ya göre (Özkırımlı, 2016, s. 14): *‘Milliyetçilik, her şeyden önce bilincimize bir şekil veren, dünyayı anlamlandırmamızı sağlayan bir söylem; başka bir deyişle, toplu kimliklerimizi belirleyen, günlük konuşmalarımızı, davranış ve tutumlarımızı yönlendiren bir görme ve yorumlama, bir algılama biçimi.’*

Milliyetçilik sadece belli dönemlerde ve çatışmalarda kendini gösteren bir olgu değildir. Modern çağın kolektif bilincini oluştururken aynı zamanda son iki yüzyıla damgasını vuran devlet yapısının da temelini oluşturur (Calhoun, 2012, s. 3) Calhoun' göre milliyetçiliğin üç boyutu vardır (Calhoun, 2012, s. 7,8):

‘Birincisi, bir söylem olarak milliyetçilik: yani, dünyanın her yerinde insanları, özelemlerini ulus ve ulusal kimlik bağlamında düşünmeye ve o çerçeve içine yerleştirmeye götüren kültürel anlayışın ve retorik üretimiyle belli ortam ve geleneklerdeki belli milliyetçi dil ve düşünce türlerinin üretimi. İkincisi, bir proje olarak milliyetçilik: Yani insanların ulus olarak algıladıkları toplulukların çıkarlarını, bir birleşim ya da tarihsel gelişme içinde, ya genellikle varolan bir devlete daha fazla katılarak ya da ulusal özerklik, bağımsızlık ve kendi kaderini tayin veya belirli toprak parçalarını birleştirme yoluyla ilerletmeye çalıştıkları, toplumsal hareketler ve devlet politikaları. Üçüncüsü, bir değerlendirme biçimi olarak milliyetçilik: Yani bir ulusun üstünlüğünü savunan siyasal ve kültürel ideolojiler, bunlar genellikle akımlarla ve devlet politikalarıyla özdeşleştirilir, ancak bu şart değildir.’

Milliyetçilik sadece geri kalmış toplumlarda etnik çatışma şeklinde ortaya çıkan veya tarihsel süreçte belli yer ve zamanlarda var olmuş bir olgu olarak değerlendirmek yanlış olur. Özkırımlı ve Calhoun'un da belirttiği gibi milliyetçilik hayatımızın her alanında karşılaşacağımız bir olgudur. Günümüzde yapılan milliyetçilik tanımlarının en büyük eksikliği bu tanımı siyasal bir alana indirgemeleridir. Dolayısıyla milliyetçilik gibi oldukça farklı anlamları çağrıştıran bir terimi tek bir tanım veya kuram etrafında açıklamak oldukça güçtür. Söz konusu tanım sorununun bir diğer nedeni ise, bu terimin iyi veya kötü olarak tanımlama çabalarından kaynaklandığıdır. Bunun nedeni ise, bu

kavrama milliyetçilerin iyi ve mükemmel, milliyetçi olmayanların ise kötü bir anlam yüklemesidir. Milliyetçilik çalışmalarının artmasına paralel olarak bu durum kısmen de olsa aşılmıştır. Ama milliyetçilik kavramı üzerinden dönen tartışmalar son bulmamıştır. Bu duruma paralel bir şekilde kavrama yüklenen anlamlar da değişkenlik göstermiştir.

Karl Popper açık bir toplumun önündeki en büyük engelin milliyetçilik olduğunu söylerken, Karl Deutsch ise siyasal ve toplumsal gelişmenin en üst seviyesinin milliyetçilik olduğunu ve açık bir topluma giden yolun milliyetçilikten geçtiğini söylemiştir (Kedourie, 1971, s. VIII). Milliyetçilik kavramının birbirinden tamamen farklı şekillerde anlaşılıp yorumlanması, milliyetçilik kavramının değişkenliğini ve kişiden kişiye farklı biçimlerde algılandığını göstermiştir.

Baskın Oran'a göre ise, milliyetçilik bir duygu, ideoloji ve toplumsal harekettir. Bu duygunun ortaya çıkmasında birincisi, ortak dil, din, geçmiş ve gelecek ülküsü gibi etkenler önemlidir. İkincisi ise, "öteki" olarak görülen dışsal etkenler üzerinden ortaya çıkar. Milliyetçi ideoloji daha çok seçkinler tarafından milliyetçi duygu kullanılarak siyasi amaçlara ulaşmak için kullanılır. Milliyetçi duygu milliyetçi ideoloji tarafından yönlendirilmeye başlayınca ortaya çıkar. Hareketin yöneleceği odak nokta ise millet kavramıdır. Bu hareket milletin içinde siyasal bir şekilde örgütlenerek bağımsız bir ulus devleti amaçlamaktadır (Oran, 1990, s. 19-21).

Anderson'a göre milliyetçilik, özel bir kültürel yapıdır. Anderson, bu yapıları anlayabilmek için tarihsel süreçte milliyetçiliğin nasıl ortaya çıktığı, anlamını nasıl kazandığı ve neden böyle güçlü bir meşruiyete sahip olduklarını incelemek gerektiğini savunmuştur. Anderson, bir kültürel yapıdır olan milliyetçiliğin, 18. yüzyılın sonuna doğru tarihsel güçlerin kesiştiği noktada kendiliğinden ortaya çıkmış ve bir kere ortaya çıktıktan sonra farklı coğrafyalarda ve farklı biçimlerde tasarlandığını vurgulamıştır. Milliyetçilik kavramının tanımlanmasındaki zorluğun ise milliyetçiliğin bir ideoloji olarak görülmesinden kaynaklandığını savunur. Anderson, milliyetçiliği liberalizm, faşizm gibi olgularla açıklamak yerine akrabalık ve din gibi olgularla düşünmenin kavramı daha anlaşılır kılacağını belirtmiştir (Anderson, 2017, s. 18-20).

Heywood ise, milliyetçiliği, milletin siyasi örgütlenmenin temeli olduğuna duyulan inanç olarak tanımlar. İki temel varsayıma dayanır. Birincisi, insanlar farklı milletlere ayrılmıştır. İkincisi, millet siyasi bir topluluktur. Heywood'a göre milliyetçilik, kültürel, etnik ve siyasi biçimlerde ortaya çıkabilir (Heywood, 2015, s. 338). Smith'e göre, 18. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan milliyetçilik modern olduğu kadar eski motif, tahayyül ve fikirlere de bağlıdır. Milliyetçilik bir siyasi ideoloji ve toplumsal hareket türü olmasının yanı sıra bir kültür biçimi olarak da ele alınabilir. Milliyetçilik, bir milletin özerklik, birlik ve kimlik kazanmasına ve bunu devam ettirmesine yönelik bir ideolojik hareket olarak da tanımlanabilir (Smith, 1994, s. 118-121).

Giddens'a göre milliyetçilik, siyasi bir düzen içerisinde yer alan üyelerin ortak bir geçmişe ve kültüre sahip olduklarını vurgulayan bir simgeler ve inançlar sistemine duydukları psikolojik bir bağlılık duygusudur (Giddens, 1992, s. 116). Milliyetçilik, aynı siyasi otoriteye aidiyet duyan insanların daha türdeş bir yapı oluşturmasıyla siyasi ve ulusal sınırları birbiriyle uyumlu hale getirmeye çalışan siyasi bir güçtür (Boztemur, 2006, s. 166).

Gellner'e göre (Gellner, 1992, s. 19): *“Ulusçuluk temelde siyasi birim ile ulusal birimin çakışmalarını öngören siyasi bir ilkedir.”* Bir başka deyişle milliyetçilik, iktidarı elinde bulunduranlarla, iktidar tarafından yönetilen halkı birleştiren bir siyasi meşruiyet kuramıdır. Gellner, bir duygu ve bir akım olarak milliyetçiliği en iyi tanımlayan ilkenin bu olduğunu söyler. Bu milliyetçi duygu ya bu ilkenin yok edilmesine duyulan öfkeden ya da onun gerçekleşmesinden duyulan tatminden kaynaklanır. Bu tür bir duygunun sonucunda milliyetçi akım hareketlenir (Gellner, 1992, s. 19-20).

Billig'e göre (Billig, 2002, s. 33): *“Eğer milliyetçilik ulus-devletleri millet devletleri olarak ayakta tutan ideoloji ise, o zaman insanlık tarihinin en başarılı ideolojisidir.”* Billig, Liberalizm ve Marksizm'in, aynı Ortaçağ'da Hıristiyanlığın veya Müslümanlığın olduğu gibi, bölgesel olarak sınırlı kaldığını ama milliyetçiliğin bölgeler üstü bir ideoloji olduğunu ifade eder (Billig, 2002, s. 33).

Sonuç olarak, yapılan tanımlar milliyetçiliği anlamamıza yardımcı olsa da, hiçbir tanım bu kadar kapsamlı bir olguya evrensel ve açıklayıcı bir tanım geliştirememiştir. Çünkü milliyetçiliğin tanımı, tarihsel süreç içerisinde, tanımı yapan kişinin görüşüne ve bulunduğu bölgeye göre farklılık göstermiştir. Dolayısıyla milliyetçilik kavramını, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği bağlamında ele aldığımızda, söz konusu milliyetçiliğin geçmişle bağ kurma modern bir kavram olarak ortaya çıktığı görülmüştür. Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği geçmişle bağ kurma gereksinimi duymuştur, çünkü milletlerin tarihsel süreklilik içerisinde doğal bir yapı olduğunun düşünülmesini istemiştir. Bundaki amaç ise hedef kitesindeki toplumsal grubu “biz” üzerinden bir araya getirmek ve “biz”e tarihsel bir süreklilik atfederek, kendisine meşruluk kazandırmaktır. Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği Batı Avrupa'da ortaya çıkan milliyetçi fikirlerden bağımsız düşünülemez. Dolayısıyla milliyetçilik kavramı Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği açısından 19. yüzyılın sonlarına doğru görülen bir olgudur.

2. MİLLİYETÇİLİK TÜRLERİ

Milliyetçilik, hem milli birlik ve bağımsız gelecek sağlayan ilerlemeci ve özgürleştirici bir güç, hem de siyasi liderlerin askeri yayılma ve millet adına savaş siyaseti yapmalarına yol açan irrasyonel ve gerici bir inanç olarak ortaya çıkabilir. Milliyetçilik kavramı, farklı tarihsel ve sosyolojik süreçlerden geçtiği için kavrama yüklenen anlamlarda zaman içerisinde değişiklik göstermiştir. Dolayısıyla, milliyetçiliği tek ve tutarlı bir siyasal olgu olarak görmek yerine, milleti merkez olarak kabul eden bir gelenekler kompleksi olarak ele almak gerekir (Heywood, 2014, s. 156).

Farklı tanımları, kuramları ve türleri olan milliyetçilik, sürekli gelişim ve dönüşüm içerisinde olduğundan, kapsayıcı bir açıklaması yapılamamaktadır. Dolayısıyla, milliyetçiliği tek bir tanıma ve kurama indirgemek yerine, milleti merkez olarak gören, milletin çıkar ve değerlerini diğer çıkar ve değerlerin üstünde tutan farklı milliyetçilikler üzerinde durmak daha doğru olacaktır. Bundan dolayı, bu olguyu açıklayan tanımları,

kuramları ve türleri doğru veya yanlış olarak değerlendirmek yerine, milliyetçiliği anlama açısından faydalı olduğunu bilmek gerekir.

Milliyetçilik literatüründe, iki tip millet tanımı sıklıkla karşılaştırılır. Bunlardan ilki, akılcı, seçici ve sözleşmeye dayanan siyasal millettir. Bu millet biçimi Aydınlanma filozoflarının tasarladığı ve Fransız Devrimi'nin hayata geçirdiği Fransız tarzı millettir. İkincisi, kültürel bir topluluğun birleşmesi, bir kimlik duygusunun ortaya çıkması, doğal bir birliğin yansması olarak tanımlanır. Kültürel ve organik olan bu millet ise, Alman tipi millettir. Romantizmin mirasçısı olan Alman tipi millet, ikinci ve üçüncü Reich döneminde ortaya çıkmış ve şekillenmiştir. Bu iki tip millet, 1870'li yıllarda Alsas-Loren meselesiyle birlikte ortaya çıkmış bir ikililiktir. Alsalsıların, Alman kültüründen olmasından dolayı Alman tarihçiler Reich'e katılmaları gerektiğini söylemiş, Fransız tarihçiler ise Alsalsıların isterlerse Fransız olarak kalabileceklerini savunmuşlardır. Bu olaydan sonra kültürel millet ve siyasal millet kavramları ortaya çıkmıştır. Kültürel millet ortak bir kültürel mirasa dayanırken, siyasal millet ortak bir siyasal tarih üzerinden inşa edilmiştir. Bu ikilik siyaset bilimci Hans Kohn tarafından ele alınmış ve sistemleştirilmiştir. Kohn, Doğu'nun kültürel, mistik ve yöreci milliyetçiliğiyle, Batı'nın sivil, akılcı ve evrensel milliyetçiliğini birbirinden ayırmıştır (Dieckhoff & Jaffrelot, 2010, s. 83-84).

Smith'e göre milliyetçilik gibi değişkenlik gösteren ve karmaşık bir görüngüyü ele almak için milliyetçilik türlerinin bilinmesi gerekir. Milliyetçilik ortaya çıktığı tarihsel dönem, coğrafi bölge, ekonomik gelişme düzeyi, felsefi varsayımlar, sınıf bağlamı, kültürel doku ve siyasi amaçlar gibi etmenlere bağlı olarak farklılık göstermiştir. Smith milliyetçilik türlerini belirlerken Kohn'un Batı ve Doğu sınıflandırmasından yararlanmıştı (Smith, 1994, s. 130-131).

Smith, teritoryal ve etnik iki tür milliyetçilik sınıflandırması yapar. Teritoryal milliyetçilikleri bağımsızlık öncesi ve sonrası hareketler olarak ikiye ayırır. Bağımsızlık öncesi hareketlerin amacı ülkeyi sömürgecilerden kurtarmak ve eskiden sömürge olan topraklar üzerinde ulus devlet kurmaya çalışmaktır. Bu tür hareketler anti-sömürgeci milliyetçiliklerdir. Bağımsızlık sonrası hareketlerin amacı eskiden sömürge olan topraklarda farklı etnik grupları bir araya getirerek yeni bir siyasal topluluk yaratmaktır.

Bu tür hareketler bütünleştirici milliyetçiliklerdir. Smith, etnik milliyetçilikleri de bağımsızlık öncesi ve sonrası şeklinde ikiye ayırır. Bağımsızlık öncesi hareketlerin amacı büyük bir siyasi birimden ayrılmak ve etnisiteye bağlı yeni bir millet yaratmaktır. Bu tür hareketler ayrılıkçı ve diaspora milliyetçilikleridir. Bağımsızlık sonrası hareketlerin amacı etnisiteye bağlı olan milletin mevcut sınırları dışında bulunan soydaşlarını ve onların yaşadıkları toprakları da içine alacak şekilde genişlemektir. Bunlar genişlemeci ve yayılcı milliyetçiliklerdir (Smith, 1994, s. 133-134). Kohn'un ve Smith'in yaptığı tipolojiler daha sonra geliştirilmiş ve böylece, kültürel milliyetçilik ve siyasal milliyetçilik ortaya çıkmıştır.

2.1. Kültürel Milliyetçilik

Kültürel milliyetçilik, dil, din ve yaşam tarzının korunması ve savunulması gerekliliğini vurgular. Siyasi amaçlara ulaşmaktan ziyade kendine özgü bir medeniyet olarak görülen milletin kendisini yenilemesini savunur (Heywood, 2015, s. 338).

Ortaya çıkarılacak veya savunulacak bir milletin dayanak noktasını dil meydana getirir. Dil, millet olmanın bir göstergesi olarak sunulur. Dolayısıyla hem milletin hem de milliyetçiliğin meşruiyet kaynağını oluşturur. Kültürel milliyetçilik, genellikle dil milliyetçiliği olarak bilinir. Kültürel milliyetçiliğin ortaya çıkmasında gelenekler, tarihi anlatılar, semboller ve işaretler etkili olmaktadır. Kültürel milliyetçilik, kolektif bir hafızaya, ortak bir yaşama ve algılama biçimine sahip olan etnik toplulukları, bu değerler üzerinde bir millete dönüştürür. Mevcut olan milletleri de bunu korumasını ve geliştirmesini savunur.

Din, milli duyguların belirginleşmesinde, yerel kültür ve dillerin güçlenmesinde bir araç olur (Dieckhoff & Jaffrelot, 2010, s. 210). Ancak, bazı durumlarda milliyetçiliğin ortaya çıkmasına engel teşkil edebilir. Çünkü milliyetçilik olgusunun ortaya çıkış sürecine bakıldığında, dinin toplum üzerinde etkisinin yitirmesiyle birlikte, bu açığı milliyetçilik kapattığı görülmüştür.

Kültürel farklılıklar anlaşılmadan millet, milliyetçilik ve ulus devletler tam olarak anlaşılabilirler. Milli kimliği oluşturan şey ise kültürel dokulardır, ancak bu dokular

modern dönemle birlikte değişikliğe uğramıştır. Milletlerin kültürel içerikleri önemli olsa da, her şeyi açıklamazlar. Kültürel çeşitliliğin biçim ve anlamlarındaki değişim devlet kurma süreci, üretim ilişkilerinin genişlemesi ve diğer faktörlerle birlikte değişmiştir. Bu süreç beraberinde, standartlaşmış bir dil, eğitimin devlet eliyle yürütülmesi ve milli kimliğin oluşmasını getirmiştir (Calhoun, 2012, s. 14-15).

Kültür, milliyetçiliğin kendisini beslediği ve kendisine meşruluk kazandırdığı bir alandır. Kültürel milliyetçilik, edebiyat, basın, medya ve daha birçok alanda karşımıza çıkabilir. Bu milliyetçilik türü kendisinden sonra gelen siyasal milliyetçiliğin zeminini oluştursa da, bazen siyasal milliyetçilik de kültürel milliyetçiliğin ortaya çıkmasına neden olur.

2.2. Siyasal Milliyetçilik

Siyasal milliyetçilik, siyasi amaçlara ulaşmak için millet idealini kullanır. Bu milliyetçilik türü karmaşık ve kendi içinde çeşitli türlere ayrılmıştır. En önemli biçimleri liberal milliyetçilik, muhafazakâr milliyetçilik, yayılmacı milliyetçilik ve anti-sömürgeci milliyetçiliktir (Heywood, 2015, s. 338).

Avrupa liberalizminin klasik bir biçimi olan liberal milliyetçilik, Fransız Devrimi'nin savunduğu değerlerin üzerinden şekillenmiştir. Nitekim 19. yüzyıl Avrupa'sında liberal olmak milliyetçi olmak, milliyetçi olmak da liberal olmak anlamına gelmiştir Liberal milliyetçilik, tüm milletlerin eşit olduğunu ve ulus-devlet idealinin evrensel açıdan uygulanabilir olduğunu savunur. Söz konusu milliyetçilik, insanlığın doğal olarak farklı milletlere ayrıldığını, milletin icat edilen bir olgu olmadığını ve milletin ise gerçek ve organik bir topluluk olduğu varsayımı üzerinden ortaya çıkmıştır. Liberal milliyetçilik, her milletin kendi kaderini tayin hakkına sahip olduğunu ve tüm milletlerin eşit olduğunu savunur. Dolayısıyla liberal milliyetçiliğin nihai amacı milletlerin egemen olduğu bir ulus-devletler sistemi yaratmaktır. Liberal milliyetçiliğe göre milliyetçilik, hem siyasi özgürlüğü arttıran hem de barışçıl bir siyasi dünya sistemi kurmaya yarayan bir araçtır (Heywood, 2014, s. 156-157).

Muhafazakâr milliyetçilik, tarihsel açıdan liberal milliyetçilikten sonra ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar milliyetçiliği yıkıcı bir inanç olarak gören muhafazakârlar, daha sonra milliyetçilikle sıkı bir bağ kurmuşlardır. Muhafazakâr milliyetçilik, toplumsal kaynaşmayı ve kamusal düzeni savunur. Muhafazakârlar, milleti ortak bir geleneği, tarihi ve algılama biçimini paylaşan insan topluluğu olarak görür. Bu milliyetçilik türü, sembol, mit ve tarihsel anlatılara önem verir. Söz konusu milliyetçilik türü, millet inşa etme sürecinde pek görülmez, daha çok yerleşik ulus-devletlerde yaygınlık gösterir. Ayrıca, muhafazakârlar, milliyetçiliği sosyalizme karşı kullanmıştır. Böylece, etnik bağlar sınıf dayanışmasının önüne geçmiştir. Göç ve milletler üstü düşüncüyü milli kimliğe karşı bir tehdit olarak görmüşlerdir (Heywood, 2014, s. 159-160).

Yayılmacı milliyetçilik, milliyetçiliğin saldırgan ve militarist yüzünü yansıtır. Söz konusu milliyetçilik, 19. yüzyılın sonlarında Avrupa devletlerinin Afrika'yı sömürmek için giriştikleri mücadelede kendini göstermiştir. 20. yüzyılda meydana gelen her iki dünya savaşının sebebi de yayılmacı milliyetçilik türüdür. Yayılmacı milliyetçilik, kendini güçsüz, yabancılaşmış olarak gören kimseler için gurur ve öz saygının kazanılacağı bir araç olmuştur. Bu milliyetçilik türü, kendi milletini diğer milletlerin üstünde tutan irrasyonel bir yanı vardır (Heywood, 2014, s. 161-162) Yayılmacı milliyetçilik, etnik birliği sağlamak ve kendi kimliğini ön plana çıkarmak için bir “düşman” ve “öteki” yaratma ihtiyacı duyar.

Anti-sömürgeci milliyetçilik ise, sömürgeci yönetimlere karşı milli mücadeleyi ve toplumsal kalkınmayı savunur. Sömürgecilik, milliyetçiliğin küresel açıdan önemli siyasi bir inanca dönüşmesine neden olmuştur. Dünyanın birçok yerinde bağımsızlıklarını kazanmak üzerinden şekillenen bir millet olma bilinci ortaya çıkmıştır. Anti-sömürgeci mücadele 20. yüzyıl dünya siyasetini şekillendirmiştir. Çok uluslu imparatorluklar, yükselen milliyetçilik dalgası karşısında çökmek zorunda kalmışlardır. Anti-sömürgeci milliyetçilik, ilk dönem Avrupa milliyetçi anlayışının benimsediği, milletlerin kendi kaderini tayin etme fikri üzerine yükselmiştir. Bu milletçilik türü hem siyasi bir boyuta hem de ekonomik bir boyuta sahiptir. Anti-sömürgeci milliyetçilik türü, milliyetçi özelemlerini ifade etme aracı olarak liberalizm yerine sosyalizme yakın olmuştur. Sosyalizmin benimsediği topluluk ve iş birliği gibi değerler, bağımsızlık

mücadelesi veren milletler için sosyalizmi cazip hale getirmiştir. Dolayısıyla hem milliyetçiliğin hem de sosyalizmin sosyal dayanışma ve kolektif eylem gibi değerleri benimsemiş olmaları, onları bir birine yakınlaştırmıştır. Milliyetçilik belirli bir millet için bu değerleri savunurken, sosyalizm ise tüm insanlığı kapsayacak şekilde bu değerleri savunur (Heywood, 2014, s. 164-165).

Günümüzde milliyetçilik tipolojileri de genelde bu iki tür üzerinden yapılmıştır. Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin ortaya çıktığı ve geliştiği dönemde kültürel milliyetçiliğin baskın olduğu, daha sonra söz konusu milliyetçiliğin siyasi taleplerle ortaya çıktığı ve ona siyasal bir nitelik kazandırdığı görülmüştür. Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği, daha çok liberal ve anti-sömürgeci bir nitelik taşımıştır. Dolayısıyla Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğini, kültürel ve siyasal milliyetçilik tipolojileri üzerinden ele almak, söz konusu milliyetçiliği anlamamızda fayda sağlayacaktır.

3. MİLLİYETÇİLİK KURAMLARI

Son iki yüzyıldır toplumsal ve siyasal hayatı derinden etkileyen milliyetçiliğin bir akademik araştırma konusu olarak ele alınması oldukça yenidir. Milliyetçilik sosyal bilim konusu olarak görülmeye başlanması 1920 ve 1930'ları bulur. Milliyetçiliğin araştırma konusu olmaya değer görülmemesi ve milliyetçiliğin sadece etnik çatışmaların yaşandığı yerlerde, belirli dönemlerde ortaya çıkan bir hareket olarak görülmesi bu gecikmenin sebepleri arasındadır (Özkırımlı, 2016, s. 12-13).

Milliyetçilik kuramlarının yanıtlamaya çalıştığı ilk soru, milletin ve milliyetçiliğin nasıl tanımlanması gerektiğidir. Bu kavramlar üzerine ortak bir tanımlama olmadığı gibi, farklı tanımlamalar mevcuttur. İkinci soru, millet ve milliyetçiliğin ne zaman doğduğuyla ilgilidir. Milliyetçilik kuramlarının yanıtlamaya çalıştığı üçüncü ve son soru ise, milliyetçilik türlerinin neler olduğuyla ilgilidir (Özkırımlı, 2016, s. 68).

Milliyetçilik kuramlarının asıl tartışma konusu ise milletin mi milliyetçiliği yarattığını, yoksa milliyetçiliğin mi milleti oluşturduğu sorunsalıdır. Millet ve milliyetçiliğin bir olgu

olarak ortaya çıkması ve nasıl tanımlanması gerektiği konusunda farklı kuramlar mevcuttur. Özkırmımlı bu kuramları üç kategoride ele alır. Millet ve milliyetçilik kavramlarına getirilen kuramsal yaklaşımlardan birincisi; milletin tarihsel bir kesintiye uğramadan, insanlık tarihi boyunca var olduğunu savunan ilkçi (*primordialist*) kuramcılardır. İkincisi, millet ve milliyetçiliğin modern topluma özgü ve yaratılmış bir olgu olduğunu savunan modernist kuramcılardır. Üçüncüsü ise, ilkçi yaklaşımı doğru bulmayan ve modernist kuramları da yetersiz bulan ve bu iki kuram arasında bir ara yol bulmak isteyen etno sembolcülerden (*ethno-sympolist*) oluşur (Özkırmımlı, 2016, s. 74-75).

Milliyetçilik kuramları, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkmasında ve yaygınlık kazanmasında etkili olan temel dinamikleri anlamamızı sağlayacaktır. Ayrıca, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin hangi kuram bağlamında ele alınacağını da bizlere gösterecektir.

3.1. İlkçi Yaklaşım

İlkçi yaklaşımlar milletlerin eski çağlardan beri doğal bir şekilde var olduğunu savunurlar. Bu yaklaşıma göre milletler ve milliyetçilik hep var olmuştur. (Özkırmımlı, 2016, s. 79). İlkçi yaklaşımı savunanlar etnik kimliğin tarihi ve toplumsal koşullara bağlı olmayan bir çekiciliği olduğunu, ekonomik ve kuramsal düzenlemelerle ortadan kaldırılmayacağını ve bireylerin siyasi eğilimleri üzerinde belirleyici olduğunu vurgularlar (Aktürk, 2006, s. 24). Millet ve milliyetçiliğin en eski paradigması milliyetçiliğin organik boyutudur. Bu paradigmaya göre bir bireye milletin verili bir şekilde sunulduğu, yani millet bireyin doğumla kazandığı bir özelliktir. Belirli bir millete ait olma durumu sabittir ve isteğe göre değişmez. Ancak bazı milletlerde milli bilinç bağımsızlıkla birlikte ortadan kalkabilir. Milliyetçilerin görevi ise organik milleti uyandırmak ve milli bilinç kazandırmaktır. Bu teori Alman Romantikleri tarafından geliştirilmiştir (Smith, 1998, s. 146). İlkçi yaklaşım içinde farklı görüşler olmasına rağmen Modernist yaklaşıma göre kendi içinde daha fazla bütünlük sağlamıştır. Bu yaklaşımın en bilinen teorisyenleri arasında Clifford Geertz'in ismi ön plana çıkmaktadır.

Smith'den esinlendiğini söyleyen Özkırımlı'ya göre, İlkçi yaklaşımın içinde üç ayrı bakış açısı mevcuttur. Bunlar doğalcı, biyolojik ve kültürel olarak isimlendirilir (Özkırımlı, 2016, s. 82).

Doğalcı bakış açısına göre millet doğal bir parçamızdır. İnsanlar aile gibi bir etnik topluluğun içinde doğarlar. Daha çok milliyetçiler tarafından savunulan bu yaklaşımın günümüzde savunan pek kimse kalmamıştır (Özkırımlı, 2016, s. 82-83). Sosyo-biyolojik bakış açısı ise, etnik bağlılıkların kökenini genetik özelliklere ve içgüdülere dayandırır. Bu yaklaşıma göre kan bağı ve akrabalık ilişkileri ön plandadır. Milletler geniş çaplı ailelere benzetilir (Özkırımlı, 2016, s. 88). Sosyo-biyolojik bakış açısı etnisiteyi kan bağının bir devamı olarak görür. Kolektif amaçları gerçekleştirmede bu kan bağının normal bir araç olduğu iddia edilir (Smith, 2002, s. 34). Kültürel bakış açısına göre milleti oluşturan bireyler arasında ortak bir geçmiş vurgusu ön plandadır. Milletleri diğer milletlerden ayıran din, dil ve ortak geçmiş gibi öğelerin kökeni bilinmeyecek kadar eskiye dayanır (Özkırımlı, 2016, s. 91).

3.2.Modernist Yaklaşım

Modernist yaklaşımı savunanların ortak noktası milletlerin ve milliyetçiliğin modern çağın bir ürünü olduğu görüşüdür. Bu yaklaşıma göre 18. yüzyılın sonlarına doğru toplumsal, siyasal ve ekonomik alanda meydana gelen değişimlerle birlikte millet ve milliyetçilik ortaya çıkmıştır. İlkçi yaklaşıma bir tepki olarak ortaya çıkan bu kuramcılar millet ve milliyetçiliğin eskiçağlara dayanan doğal yapılar olduğunu reddetmiştir. Modernist kuramcılara göre millet ve milliyetçilik icat edilen, hayal edilen ve seçkinler tarafından kullanılan bir olgudur.

Özkırımlı modernist yaklaşımları şu şekilde özetler (Özkırımlı, 2016, s. 102-103):

‘‘Bu görüşe göre milletler ve milliyetçilik kapitalizm, sanayileşme, merkezi devletlerin kurulması, kentleşme, laikleşme gibi modern süreçlerle birlikte ya da onların ürünü olarak ortaya çıkar. Milliyetçiliği bu süreçlerden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Zaten eski çağlarda milliyetçiliğin ortaya çıkmasını sağlayacak toplumsal, siyasi ve ekonomik koşullar yoktur. Bu koşullar modern çağda oluşup başka bir deyişle, milletler ancak

milliyetçilik çağında sosyolojik bir gereklilik haline gelir. Milliyetçilik milletleri yaratır, milletler milliyetçiliği değil.’’

Modernist kuramcılarının yaklaşımları birbirlerinden farklılık gösterdiği için John Breuilly’den esinlenen Özkırmılı bu kuramcıları üç ayrı kategoride değerlendirir. Özkırmılı, milliyetçiliğin çözümlenmesinde ekonomik etkenlere ağırlık veren araştırmacılara ekonomik dönüşüm, siyasi etkenlere vurgu yapanlara siyasi dönüşüm, toplumsal-kültürel alanda meydana gelen değişimlere ağırlık verenlere ise toplumsal-kültürel dönüşüm sınıflandırmasını yapmıştır (Özkırmılı, 2016, s. 103). Bu sınıflandırmadan hareketle modernist kuramcıları bu üç ayrı kategori altında değerlendirmek daha yararlı olur.

3.2.1. Ekonomik Dönüşüm

Milliyetçiliğin çözümlenmesinde ekonomik etkenlere ağırlık veren araştırmacılar genellikle neo-Marksist düşünürlerdir. Üçüncü dünya ülkelerinde ortaya çıkan milli mücadeleler ve Batı Avrupa ülkelerinde görülen etnik sorunlar Marksistlerin milliyetçilik üzerinde yeniden düşüncelerini sağlamıştır.

Michael Hecter’in “yayılmacı” adını verdiği model üç aşamalı bir milli kalkınma sürecinden oluşmuştur. Birinci aşama sanayileşmeden önceki döneme işaret edilmiştir. Bu dönemde merkez ve onun çevresindeki bölgeler arasında pek bir bağlantı bulunmuyordu. Merkez ve çevre bölge arasında siyasi, ekonomik ve kültürel alanda önemli farklılıklar vardı. İkinci aşamada sanayileşmeyle birlikte merkez ve çevre bölgeler arasında iletişim ve benzerlikler artmıştır. Merkez bölgenin toplumsal, siyasi ve ekonomik yapıları çevre bölgeye yayılacaktır. Üçüncü aşamada ise merkez ve çevre bölgeler üzerindeki farklılıklar tamamen kalkacak, refah seviyesi eşitlenecek ve siyasi süreç milli partiler tarafından sürdürülecekti. Hecter’e göre bu model gerçeği yansıtmaz (Özkırmılı, 2016, s. 119-120).

Hecter’ın milli kalkınma modeli “iç sömürgecilik” şeklinde meydana gelir. İç sömürgeci modele göre sanayileşme zamanla merkez bölgenin çevre bölge üzerinde baskı kurmasına, ekonomik açıdan sömürmesine ve siyasi egemenlik kurmasına neden

olacaktır. Sanayileşme tüm ülkede eşit bir şekilde kalkınmayı gerçekleştiremeyecek ve bütünleşmeyi sağlayamayacaktır. Modernleşmenin farklı bölgelerde farklı biçimlerde ortaya çıkması, aynı devletin sınırları içerisinde gelişmiş ve daha az gelişmiş iki farklı topluluk meydana getirecektir. Ekonomik kaynakların ve siyasi iktidarın bu iki farklı grup arasında adil olmayan bir şekilde dağılması, merkez bölgenin çevre bölge üzerinde mevcut egemenliğini korumaya dönük politikalar geliştirmesine sebep olacaktır. Bunun sonucunda gücü elinde bulunduran merkez bölge, çeşitli iş kollarını, görevleri ve toplumsal rolleri kendi istediği şekilde düzenleyecektir. Önemli görevlere az gelişmiş grubun üyeleri kabul edilmemesiyle kültürel iş bölümü ortaya çıkacaktır. Kültürel iş bölümü bireyler arasındaki etnik farklılıkların ortaya çıkmasına yol açacaktır. Bu durum grup içi yakınlaştırmayı artıracak ve dayanışmayı beraberinde getirecektir. Marksist bakış açısı grup içi dayanışmanın gerçekleşmesi için iki temel koşul öne sürer. Birincisi, iki grup arasında ekonomik eşitsizlik farkı fazla olmalıdır. Ezilen grubun üyeleri bunun ezen grubun sömürmesinden kaynaklandığını bilincinde olmalıdır. İkincisi, ezilen grup üyeleri arasında yeterince iletişim olması gerekir. Bunun sonucunda çevre bölge merkez bölgeyle bütünleşmeyi istemeyecek ve zamanla kendi kültürünün özelliklerini ortaya çıkarıp kendisini bir millet olarak tanımlayacak ve bağımsızlık isteyecektir (Özkırmı, 2016, s. 120-122).

3.2.2. Siyasi Dönüşüm

Milliyetçilik çözümlenmesinde siyasi etkenlere dikkat çeken araştırmacıların başına Eric J. Hobsbawm gelir.

Hobsbawm, icat edilmiş gelenek terimini geniş bir anlamda ve açık bir şekilde kullanmıştır. Bu icat edilmiş gelenekler doğrudan ya da dolaylı yoldan kabul edilmiş kurallar tarafından yönlendirilen bir ritüel veya sembolik bir özellik taşırlar. Geçmişle bağlantılı bir şekilde tekrarlanan bu gelenekler belirli değerlerin ve davranış normlarını yerleştirilmesini amaçlar (Hobsbawm & Ranger, 2006, s. 2).

1870-1914 yılları arasında meydana gelen hızlı toplumsal, siyasal ve ekonomik değişimler çeşitli çözümlere ve bölünmelere yol açmıştır. Toplumsal düzeni ve

bütünlüğü korumak için bu dönemde yeni gelenekler icat edilmiştir. Geniş halk kitlelerinin siyasete girmesi mevcut düzeni ve bu düzenden fayda sağlayan seçkin sınıfın çıkarlarını tehdit etmeye başlamıştır. Bu hızlı dönüşümü kontrol etmek amacıyla halkın enerjisini toplu ritüellere, belli aralıklarla tekrarlanan törenlere yönlendirilmiş ve yeni alışkanlıklar yaratılmıştır. Hobsbawm halkı kontrol etmenin ve sistemle bütünleştirmenin üç yolu üzerinde durur: Birincisi, festivaller, sendikalar gibi yeni kurumlar meydana getirmek. İkincisi, hiyerarşik eğitim sistemi ve kraliyet törenleri gibi yeni statü sistemleri ve toplumsallaştırma yöntemleri icat etmek. Üçüncüsü, mevcut grupların bütünlüğünü belirleyecek ve onları simgeleyecek millet gibi topluluklar yaratmaktır (Özkırımlı, 2016, s. 143-144).

İcat edilmiş gelenekler millet, milliyetçilik, ulus devlet, semboller ve tarihlerle yakından ilgilidir. Millet ve milliyetçilikle ilgili çoğu fenomen toplumsal mühendislik uygulamalarına dayanır. Örneğin İsrail ve Filistin milliyetçiliği (tarihsel süreklilikleri ne kadar eski olursa olsun) yeni olmalıdır çünkü toprağa bağlı ulus devletlerin oluşum süreci ancak bir yüzyıl öncesine dayanır. Birinci Dünya Savaşıyla sonrasında İsrail ve Filistin milliyetçilikleri oraya çıkmıştır. Modern Fransa ve Fransız kavramları, tarihsel süreklilikleri ve kökleri ne olursa olsun, kurgulanmış ve icat edilmiştir (Hobsbawm & Ranger, 2006, s. 17).

Hobsbawm, milletleri doğal ve kökleri çok eskilere dayanan bir yapı olarak gören ilkçilerin aksine milletleri ve milliyetçiliği modern dönemin bir ürünü olarak görür. Ulus devletlerle ilişkilendirilmediği sürece millet ve milliyetten söz etmenin bir faydasının olmayacağını belirtmiştir. Hobsbawm'a göre milliyetçilik milletleri yaratır, milletler milliyetçiliği yaratmaz (Hobsbawm, 2014, s. 24).

Milletlerden modern devletlerin ortaya çıkmasından sonra söz edilebilir. Ama milletler yalnızca belirli bir toprak parçasına dayanan bir devlete veya böyle bir devleti kurma isteğiyle değil, bunun dışında teknolojik ve ekonomik gelişmenin belirli aşamasında ortaya çıkabilir. Örneğin bugün konuşulan standart milli diller matbaa, okur-yazarlık ve kitlesel eğitim olmadan ortaya çıkamazdı. Hobsbawm'a göre milletler tepeden oluşturulmuş olmasının yanı sıra aşağıdan bir bakışla, yani sıradan insanların varsayımları, umutları, ihtiyaçları, özlemleri ve çıkarları incelenmedikçe anlaşılabilen

ikili bir olgudur (Hobsbawm, 2014, s. 24-25). Devletler bu süreçte dilsel ve idari açıdan daha türdeş bir sınıf yaratmışlardır. Bu yaratılan yeni sınıfın adı ise millet olmuştur. Fransız Cumhuriyeti, köylülerden Fransız milleti yarattı. Amerika devleti, İngilizce bilmeyi zorunlu hale getirdi. Rus devleti, eğitimi Rusça yaparak diğer milletleri Ruslaştırmak istedi. Bunu eğitim ve askeriye yoluyla kısmen de olsa gerçekleştirdiler. Bunun kabul etmeyip dışarıda kalan grup ise devlete yabancılaşmıştır (Hobsbawm, 1999, s. 167-168).

Milliyetçiliği dönemlere ayırarak inceleyen Hobsbawm'a göre, 19. yüzyılın ilk döneminde ortaya çıkan milliyetçilik bütünleştirici bir özelliğe sahip olmuştur (Hobsbawm, 2014, s. 34). 19. yüzyılın sonlarına başlayıp 20. yüzyılın başına kadar devam eden ikinci aşamada milliyetçilik dönüşmüş ve siyasi taleplerle ön plana çıkmıştır. Bu dönemde kendini millet olarak niteleyen her halk topluluğu egemen olduğu topraklarda bağımsız bir devlet kurmak istemiştir. Ayrıca, bu dönemde milliyetçilik sağa doğru kaymıştır (Hobsbawm, 2014, s. 126). Üçüncü aşama 1918 ve 1950 dönemlerini kapsıyordu. Bu dönemde özellikle Birinci Dünya Savaşının sonunda Avrupa'ya dayatılan ulus devlet modeli bu ulus devletlerde yaşayan diğer milletler için sorun teşkil etmiştir. Farklı bir dil ve etnik kökene sahip olan bu azınlıklar yaşadıkları ulus devlet içinde sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bunun sonucunda azınlıklar arasında milliyetçi hareketler ortaya çıkmıştır (Hobsbawm, 2014, s. 160-161). Hobsbawm'a göre 20. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan milliyetçi hareketler ayrılıkçı, bölücü ve modern siyasi örgütlenme biçimlerine karşıdır. Batı'da gelişen milliyetçilikler özgürleştirici ve birleştirici olurken, bu milliyetçilikler kontrolden çıkabiliyordu (Hobsbawm, 2014, s. 202).

3.2.3. Toplumsal-Kültürel Dönüşüm

Milliyetçilik çözümlemesinde daha çok toplumsal-kültürel alanda yaşanan değişimlere vurgu yapan araştırmacıların başında Ernest Gellner, Benedict Anderson ve Miroslav Hroch gelir.

Gellner insanlığın tarih boyunca üç aşamadan geçtiğini, bu aşamaların sırasıyla; tarım öncesi dönemi, tarım dönemi ve sanayi dönemi olarak isimlendirmiştir. Tarım öncesi dönemde devletin varlığını gerektirecek bir siyasal yapı söz konusu değildir. Tarım döneminde devlet biçimsel farklılıklarının yanı sıra ihtiyari bir yapısı vardır. Sanayi döneminde ise devlet bir zorunluluk haline gelmiştir (Gellner, 1992, s. 25).

Gellner'e göre devletin olmadığı bir toplumda milliyetçilikten söz edilemez. Ortada bir devlet yoksa eğer milli bir sınırdan da bahsedilemez. Aynı zamanda yönetenlerin ve yönetilenlerin aynı millete bağlı olmasını gerektirecek bir durumda söz konusuz olmaz. Milliyetçi duygu genelde siyasi gücün dağılımına ve siyasi sınırlara karşı bir tepki olarak ortaya çıkar (Gellner, 1992, s. 24).

İnsanlar tarım toplumundan sanayi toplumuna geçmişlerdir. Tarım toplumunda siyasal örgütlenme milliyetçilik için elverişli olmamasının yanı sıra bu siyasal örgütlenmeler ya çok küçük ya da çok büyük siyasal birimlerden meydana gelirdi. Tarım toplumunda siyasi birimle milli birimin uyumlu olmasını gerektirecek bir zemin de yoktu. Bu toplumda kültür çoğul ve daha geniş alanları kapsardı. (Gellner, 1992, s. 80). Tarım toplumunda farklı kültürlerden herhangi birinin diğer kültürleri içine alıp, egemenlik kuracağı bir siyasal birim mevcut değildir. Bu toplumda kültür ya bir kast tarafından ya da küçük toplulukları belirlemek için kullanılmıştır (Gellner, 1992, s. 38).

Sanayileşmeyle birlikte milliyetçilikte çağ da başlamış oldu. Bu dönemde milletlere ve milliyetçilik bir gereksinim olarak ortaya çıkmıştır. Sanayileşme döneminde toplumsal örgütlenmelerin yol açtığı bir sonuç olarak milliyetçilik ortaya çıkmış, siyasal ve kültürel sınırlar milliyetçilikten dolayı değişikliğe uğramıştır (Gellner, 1992, s. 80). Sanayileşmenin yol açtığı modern toplumda iş bölümü beraberinde uzmanlaşmayı getirmiştir. Bu uzmanlaşmada ancak genel bir eğitimle sağlanabilirdi. Gellner'e göre toplumun tüm bireylerine açık ve herkesin konuşup, anlaşabilmesini sağlayacak ortak bir dil ve kültür modern toplumlar için kaçınılmazdı. Bundan dolayı toplumsal yapı siyasi yapıyla milli yapıyı uyumlu hale getirecek bir üst kültüre ihtiyaç duymuştur. Bu durumun sonucunda bir üst kültür toplumun sahip olduğu diğer alt kültürlerin yerini zorla alıyordu. Böyle bir toplumda üst kültüre sahip olan etnik grup, devletin ulusal kimliğinin belirleyicisi konumunda oluyordu. Bu üst kültür toplumun bir arada tutan,

seküler, bireysel olmayan, anonim ortak bir kültür işlevi görüyordu (Gellner, 1992, s. 107-108). Bu üst kültür aynı zamanda milleti de tanımlıyordu. Daha türdeş ve standartlaşmış bir toplumsal yapı oluşturmak için milliyetçilik kaçınılmaz olarak ortaya çıkıyordu.

Toplumsal-Kültürel dönüşümün bir diğer araştırmacısı olan Anderson'a göre 18. yüzyıl dinsel düşüncenin etkisini yitirdiği ve milliyetçiliğin ortaya çıktığı bir dönemdir. Anderson, kültürel alanda yaşanan değişimler ve gelişimlerle birlikte hayal edilmiş bir topluluk olan milletin ortaya çıktığını savunur (Anderson, 2017, s. 25).

Anderson, 16. yüzyıla kadar egemen olan dini düşüncenin ve hanedanlıkların gerilemesi, hayal edilmiş toplulukların ortaya çıkmasına zemin hazırladığını söylemiştir. Dinsel düşüncenin etkisinin azalmasında iki neden vardır: Birincisi, Avrupa dışına yapılan keşiflerin insanların dünyaya bakış açısını değiştirmiştir. İkincisi, kutsal dil olarak görülen Latincenin itibar kaybetmesi olmuştur. Kapitalist yayıncılığın etkisiyle İncil'in diğer dillere çevrilmesi, Kilisenin topluma dayattığı din anlayışının gerilemesine yol açmıştır (Anderson, 2017, s. 30-33).

Anderson'a göre, millet olarak tasarlanan topluluğun, dinsel cemaatlerin ve hanedanlık mülkünün yerine geçtiğini söylemek dar görüşlülük olur. Dinsel cemaatlerin dil ve soylarının gerilemesinde zaman anlayışında meydana gelen köklü değişim etkili olmuştur. Bu köklü değişim dünyayı algılama biçimi değiştirmiş ve milletin hayal edilmesine olanak sağlamıştır. Anderson bu değişimi roman ve gazete örneği üzerinden vermiştir (Anderson, 2017, s. 37).

Kapitalizmin yayıncılık sektörüne girmesi, okur kitlesi az olan Latince yerine kar getirisinin ve okur kitlesinin daha fazla olduğu halk dillerinde yayın yapılmasına yol açmıştır. Anderson'a göre, bu sürece hız kazandıran ve milli bilincin oluşmasında üç dışsal gelişme bulunmaktaydı. Birincisi Latincenin dini bir dil olmaktan uzaklaşmasıdır. Hümanistlerin Hıristiyanlık öncesi antik çağların çok yönlü edebiyatını canlandırılması Avrupalı aydınların Latineden uzaklaşmasına ve bu dilleri benimsemesine neden olmuştur. İkincisi, Reform hareketiydi. Reform hareketinin siyasi ve dini mesajlarını geniş kitlelere ulaştırmak için halk dillerini kullanması, Latincenin etkisinin azalmasına

neden olmuştur. Üçüncüsü ise, geleceğin mutlakıyetçileri olmaya aday bazı yöneticilerin idari merkezileşmenin bir aracı olarak halk dillerinden yararlanmasıdır (Anderson, 2017, s. 52-56). Bunların sonucunda Latincenin etkisi azalmış, yerel halk dilleri geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmıştır.

Anderson daha sonra yayın dillerinin milli bilincin oluşmasının temellerini üç farklı biçimde attığını söyler. Birincisi, Latincenin altında konuşulan halk dillerinin üstünde birleşik bir mübadele ve iletişim alanı oluşturdu. Böylece birbirleriyle konuşmakta ve anlamakta güçlük çeken Fransızlar, İspanyollar ve İngilizler artık kâğıt ve baskı sayesinde anlamaya başlamışlardır. İkincisi, kapitalist yayıncılık dile yeni bir sabitlik kazandırmıştır. Bu durum uzun vadede millet düşüncesi açısından önemli olan kadimlik düşüncesinin oluşmasına yol açmıştır. Üçüncüsü ise, kapitalist yayıncılığın eski idari dillerden farklı iktidar dilleri yaratmış olmasıdır. Tüm bu gelişmeler hayal edilmiş bir topluluk olan modern milletlerin ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır (Anderson, 2017, s. 59-62).

Sömürge bölgelerindeki milliyetçiliğin doğuşunda entelijansiyanın önemine vurgu yapan Anderson'a göre, ekonomik gücün neredeyse tamamına yakını ya sömürgecinin elindedir ya da uluslar arası şirket ve devletlere kiraya verilmesi bu bölgede milliyetçi fikirlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bir diğer neden entelijansiyanın iki dilli olmasından kaynaklanır. Böylelikle Batı kültürünü daha yakından tanıma fırsatı yakalayan entelijansiya, milliyetçiliği ve ulus devlet olma tarzlarını öğrenmiş olur (Anderson, 2017, s. 132).

Milleti modern Avrupa tarihinin ayrılmaz bir parçası olarak gören Hroch, milletlerin inşasına ilişkin bir teori geliştirmek yerine, daha geniş bir sosyal ve kültürel tarih içerisinde yer alan millet inşa etme sürecini deneyimlerinin sınıflandırılması ve değerlendirilmesi için etkili yöntemler geliştirilmesi gerektiğini savunur. Hroch millet inşa etme sürecinde entelektüellerin önemine vurgu yapmakla birlikte, söz konusu sürecin meydana gelmesi için gerekli toplumsal koşulların oluşması gerektiğini vurgulamıştır. Dolayısıyla, Hroch millet inşa etme süreci tamamen entelektüellerin bir projesi olarak değerlendirmenin yanlış olduğunu söylemiştir. Hroch'a göre, millet Avrupa'daki uzun ve karmaşık bir sürecin ürünüdür. Bu tarihsel süreç içerisinde büyük

bir toplumsal grubun ekonomik, politik, dilsel, kültürel, dinsel, coğrafi ve tarihsel bağları mevcuttur. Toplumsal grup içerisinde bu bağlardan bazıları daha baskın olurken, bazı bağlar etkisiz kalabilir, ancak toplumsal grubun gelişim sürecinde üç tane bağ belirleyicidir. Birincisi, grubun kaderi olarak görülen ortak geçmiştir. İkincisi, grup içinde sosyal iletişimi sağlayan dilsel ve kültürel bağlardır. Üçüncüsü ise, sivil toplum olarak bir araya gelen grubun tüm üyelerinin eşitliğidir (Hroch, 1999, s. 78-79).

Hroch'a göre, bir milli hareketin başlangıç noktası ile başarılı bir şekilde sonuçlanması arasında etnik grup içerisinde aktif olanların karakterine, rolüne ve milli bilinç düzeyine göre üç yapısal evre vardır. A olarak isimlendirilen ilk evrede, milliyetçi aktivistler enerjilerini grubun dilsel, kültürel, sosyal ve kimi zamansa tarihsel özelliklerini ortaya çıkarmak ve geliştirmek için harcarlar. Bu evrede, siyasi ve milli bir talep dile getirilmez (aktivistlerden bazıları söz konusu toplumsal grubun bir millete dönüşmesine bile inanmazlar). B olarak isimlendirilen ikinci evrede, yeni bir aktivist grubu ortaya çıkar. Bu grup, etnik gruptan gelecekte bir millet yaratma projesine kitlesel destek sağlama amacı taşır. Milli bilinci uyandırma amacıyla vatansever ajitasyon yapan bu grup, başlangıçta pek başarı sağlayamasa da zamanla taraftar toplamaya başlar ve kitlesel bir harekete dönüşür. C evresinde ise, nüfusun büyük çoğunluğu milli kimlik etrafında bir araya gelerek bir kitle hareketi oluşturur. Sadece bu son evreden sonra toplumsal bir yapı oluşabilir. Milli hareket bu evreden sonra kendi programlarına göre muhafazakâr, liberal ve demokrat olarak farklılaşır (Hroch, 1999, s. 81).

Hroch, milli hareketlerin dört tipi üzerinde durur:

1. Birinci tip milli hareket ilk olarak eski mutlakıyetçi rejimlerin altında oluşmuştur. Ancak, kitlesel bir destek sağlaması, siyasi sistemdeki köklü değişikliklerin yaşandığı ve örgütlü işçi hareketlerin etkili olduğu dönemde gerçekleşmiştir. B evresinin liderleri, siyasi ayaklanmanın koşulları altında milli programlarını oluşturmuşlardır. Bohemya'daki Çek hareketi ya da Macar ve Norveç milli hareketleri bu tip milli harekete örnek olarak gösterilebilir.
2. İkinci tip milli hareket eski mutlakıyetçi rejim altında başlamış olsa da, B evresinden C evresine geçmek, anayasal bir devrim gerçekleşene kadar

ertelenmiştir. Litvanya, Letonya, Slovenya, Hırvatistan, Slovakya ve Ukrayna'daki milli hareketler bu tipe örnek olarak gösterilebilir.

3. Üçüncü tip milli hareket, sivil bir toplum ve anayasal bir düzenin oluşmadığı daha eski rejimlerde kitlesel bir nitelik kazanmıştır. Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan bu tip milli harekete örnek olarak verilebilir.
4. Dördüncü tip milli hareket, gelişmiş kapitalist bir sistemde ve anayasal koşullar altında başlamıştır. Bu tip milli hareket, C evresine erken geçmiş ama devletleşmemiştir. Bask, Katalonya, Galler ve İskoçya bu tip milli harekete örnek olarak verilebilir (Hroch, 1999, s. 82-83).

3.3.Etno-Sembolcü Yaklaşım

Etno-sembolcü terimi, milliyetçilik çözümlerinde etnik geçmişe ve kültüre dikkat çeken araştırmacıları belirtmek için kullanılır. Bu kuramcılar ilkçi yaklaşımları reddedip, modernist yaklaşımı ise yetersiz bulurlar (Özkırımlı, 2016, s. 203). Smith'e göre etno-sembolcü yaklaşım, modernist yaklaşımın bir eleştirisidir. Bu eleştiriler milletler ve milliyetçiliğin oluşmasında etnik kökenlerin rolü hakkındaki görüş farklılıklarından kaynaklanır (Smith, 2009, s. 23). Smith, diğer milliyetçilik kuramcılarının aksine milliyetçilikle modern öncesi etnisite arasında çok kuvvetli bir bağın olduğunu düşünür. Bir ideoloji ve siyasi hareket olarak milliyetçilik 18. yüzyılda ortaya çıktığını kabul eden Smith, milletlerin etnik kökeninin çok eskiye dayandığını belirtmiştir (Calhoun, 2012, s. 76). Etno-sembolcü yaklaşım, ilkçi ve modernist yaklaşımlardan daha türdeş bir kategori oluşturur. Bundan dolayı bu başlık altında ismi etno-sembolcü yaklaşımla özdeşleşen Anthony D. Smith'in milliyetçilik çözümlerine değinilecektir.

Smith'e göre milleti verili bir toplumsal yapı olarak ele almak doğru bir değerlendirme olmayacağı gibi, onu tamamen modern bir olgu olarak kabul etmekte doğru bir değerlendirme olmayacaktır. Kapitalizmin endüstriyel devrimleri, bürokratik devlet ve seküler kitlesel eğitim milletlerin oluşmasına zemin hazırlarken modern öncesi toplumların kimlik ve kültürlerini silmemiştir. Birçoğunu dönüştürmüş, bir kısmını ortadan kaldırmış, bir kısmı ise yeniden canlanmıştır. Bu kimlik ve kültürleri oluşturan

unsurlara yeni işlevler verilmiş ve mevcut duruma adapte edilmiştir (Smith, 2002, s. 23-24).

Smith, milletleri tanımlamak için onların etnik kökenlerini bilmemiz gerektiğini söyler. Smith'e göre etnik toplulukların devamlılığını sağlayan etken demografik ve kültürel sürekliliktir. Smith etnik toplulukların üç şeyden oluştuğunu söyler: Birincisi, belli bir nüfus için kolektif sembolik, düşünsel ve normatif öğeler. İkincisi, tarih boyunca onları bir arada tutan adetler ve töreler. Üçüncüsü, onları diğer etnik topluluktan ayıran duygular ve tavırlardır (Smith, 2002, s. 133-134).

Smith'e göre etnik toplulukların kendilerini yenilemesini sağlayan dört temel mekanizma vardır: Dini reform, kültürel ödünç alma, halk katılımı ve etnik seçilmişlik mitleridir. Bu mekanizmalar etnik toplulukların tarihi süreçte varlıklarını sürdürmelerine neden olmuştur. Bu mekanizmaların olmadığı etnik toplulukların çoğu tarihi süreçte yok olmuştur (Smith, 1994, s. 63-65)

Smith, etnik çekirdek adını verdiği, birleştirici ve kapsayıcı yapılar sayesinde devletler ve imparatorluklar kurulduğunu savunur. Bu etnik çekirdekler bize milletin karakterini anlamamızda yardımcı olacaktır. Çünkü milli-devletlerin çoğu bir etnik topluluk tarafından, diğer etnik toplulukları sindirme veya işgal yoluyla onları kendi bünyesine almasıyla oluşmuştur (Smith, 1994, s. 69-70).

Smith bir milletin oluşum sürecinde iki tür etnik topluluk olduğunu söyler: Yatay ve dikey topluluklar. Yatay etnik gruplar düzensiz sınırları bulunan ve sosyal derinliği olmayan topluluklardır. Genelde aristokratlar, din adamları, bürokratlar, varlıklı tüccarlar ve rütbeli subaylardan oluşur. Yatay etnik topluluklara örnek olarak, İngiltere, Fransa, İspanya, İsveç ve Rusya gösterilebilir. Dikey etnik toplulukların sınırları dar ve belirgin olmalarının yanı sıra yoğun duygusal bağların olduğu topluluklardır. Bu topluluklara girmek ve çıkmak oldukça zordur. Genelde düşük seviyeli din adamları ve esnaflardan oluşur (Smith, 2009, s. 53-54).

Yatay ve dikey etnik toplulukların bir millete dönüşme süreçleri farklılık gösterir. Yatay etnik topluluk geniş halk kesimlerini bünyesine alarak bir millete dönüştürüyordu.

Kolektif bir kimlik yaratma sürecinde bürokratik devletin kurulması, vatandaşlık haklarının daha fazla insana verilmesi, vergi toplama, askere alma, kapitalizmin yayılması, dini otoritenin gerilemesi, eğitimin kitleselleşmesi ve iletişimin yaygınlaşması etkili olmuştur. Yatay etnik topluluğun bir millete dönüşmesinde en etkin rolü ise entelijansiya üstleniyordu. Dikey etnik toplulukların bir millete dönüşüm sürecinde bürokratik devletin etkisi oldukça azdır. Bu etnik topluluklar genelde boyunduruk altında olan topluluklardır. Dikey toplulukların devamlılığını sağlayan unsurlar; din, din adamları, kutsal kitaplar ve geleneklerdir. Din bir millete dönüşmede engel teşkil edebiliyordu, çünkü örgütlü din birçok etnik topluluğu içinde barındırıyordu ve ayırt edici bir özellik taşıyordu. Dikey toplulukların millet olma sürecinde en etnik rolü aydın kesim üstleniyordu. Batı Avrupa devlet modeliyle karşılaşan aydınlar üç çeşit tepki veriyordu: Bilinçli bir şekilde geleneklere dönme, Batılı modellerle bütünleşme ve Batılı modeller arasında bir sentez oluşturma ve topluluğu canlandırma (Özkırmı, 2016, s. 216-218).

Smith milliyetçilik kavramını beş farklı şekilde kullanır (Smith, 1994, s. 119):

1. *“Bütün olarak millet ve milli-devletlerin bütün bir kurulma ve kendini idame ettirme süreci,*
2. *Bir millete ait olma bilinci ve milletin güvenliği ve refahıyla ilgili özlem ve hissiyata sahip olmak*
3. *“Millet” ve rolüne ilişkin bir dil ve sembolizm*
4. *Milletler ve milli irade hakkında bir kültürel doktrin ile milli emellerin ve milli iradenin gerçekleşmesine dair reçeteleri de içeren bir ideoloji*
5. *Milletin amaçlarına ulaşacak ve milli iradeyi gerçekleştirecek bir toplumsal ve siyasi hareket.”*

Smith’e göre milliyetçiliğin ilk kullanımını düşüncelerimizden dışlayabiliriz. Bu ilk kullanım biçiminin çok geniş ve önceden ele alınmıştır. Milliyetçiliğin ikinci kullanım biçimini olan bir millete ait olma bilinci ve hissiyatı diğerlerinden ayırt edilmelisi gerekir. Çünkü milli ideoloji ve doktrine sahip olmadan milli bilincin fazla olduğu topluluklar vardır. Smith, İngiltere’yi örnek olarak verir. Bunun tam tersi bir durumun yani milli bilincin ve hissiyatın olmadığı bazı topluluklarda milliyetçi ideolojilerin ve hareketlerin görülebildiği ve bunun geniş halk kesimlerinde bir karşılık bulamadığı durumlarda vardır. Smith, Nijerya’yı örnek olarak verir. Milliyetçiliğin üçüncü kullanımını olan dil ve sembolizm, milliyetçi ideoloji ve harekâttan daha geniş bir alana

hitap eder. Milliyetçi dil ve sembolizm entelektüellerin ve geniş halk kesimlerini kitlesel duygularını birbirine bağlar. Smith, İrlanda milliyetçiliğini buna örnek olarak gösterir. Smith milliyetçi ideoloji ve harekâtı birlikte ele almıştır. Milliyetçi harekâtın olmadığı bir yerde milliyetçi bir ideoloji görülebilir (Smith, 1994, s. 119-121).

Smith'e göre milliyetçilik ideolojisi dört temel önermeden meydana gelir (Smith, 1994, s. 121):

1. *“Dünya, her biri kendi bireyselliği, tarihi ve kaderi olan milletlere bölünmüştür.*
2. *Millet, bütün siyasi ve toplumsal gücün kaynağıdır ve millete bağlılık bütün öteki sadakat bağlarının üstindedir.*
3. *Şayet özgür olmak ve kendilerini gerçekleştirmek istiyorlarsa insanların kendilerini bir millete özdeşleşmeleri zorunludur.*
4. *Dünyada barış ve adalet hâkim olacaksa milletlerin özgür ve güvenlik içinde bulunmaları gerekir.”*

3.4.Azerbaycan'daki Türk Milliyetçiliğinin Miroslav Hroch'un Yaklaşımı Bağlamında Analizi

Hobsbawm, Hroch'un yaklaşımını milli kurtuluş hareketlerinin çözümlenmesinde çığır açan bir çalışma olarak değerlendirmiştir (Hobsbawm, 2014, s. 18). Hroch her ne kadar geç tanınmış olsa da, günümüzde milliyetçilik alanında çalışanların en çok üzerinde durduğu isimlerden biri olmuştur. Özellikle “küçük” milletlerin oluşumundaki ayırt edici özellikleri üzerinde durması ve milli hareketlerin üç aşamalı bir şekilde açıklayan yaklaşımları oldukça ilgi çekmiştir. Dolayısıyla, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkması ve yaygınlık kazanması sürecine bakıldığında, söz konusu milliyetçiliği daha iyi anlamak ve açıklamak için Hroch'un yaklaşımı bağlamında ele alınması uygun görülmüştür. Diğer milliyetçilik kuramları, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğini açıklasa da, kapsamlı ve genel bir değerlendirme yapmak için Hroch'un yaklaşımı seçilmiştir.

Hroch'un sanayileşme ve iletişim araçlarının gelişmesine bağlı olarak, milliyetçiliğin ve milli kimliğin ortaya çıktığına yönelik görüşleri Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği için de geçerlidir. Özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru Bakü'de petrole dayalı

sanayinin gelişmesine paralel bir şekilde Azerbaycan toplumunda burjuvazinin ortaya çıktığı görülmüştür. Ortaya çıkan burjuvazinin milli kimliğin oluşmasında ve milliyetçi entelijansiyanın desteklenmesinde önemli rol oynadığı bilinmektedir. Azerbaycan'da meydana gelen ekonomik değişimlerin sonucunda toplumsal açıdan bir homojenleşme gerçekleşmiştir. İletişim araçlarının gelişmesiyle birlikte söz konusu toplumsal grubun üyeleri birbirinden haberdar olamaya başlamış ve özellikle basın alanında yaşanan gelişmeler milliyetçiliğin Azerbaycan Türkleri arasında yaygınlaşmasında etkili olmuştur.

Hroch, milliyetçiliğin ortaya çıkışını modernleşme süreci bağlamında değerlendirmiştir. Milli kimliğin oluşmasında ve şekillenmesinde ekonomi, belirli bir toprak parçası, kültür ve dil gibi faktörlerin etkili olduğu görüşleri Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği bağlamında da geçerlidir. Azerbaycan'da eğitim ve toplumsal alanda meydana gelen modernleşme hareketleri Cedit Hareketinin öncülüğünde gerçekleşmiştir. Eğitim ve kültürel alanlarda meydana gelen modernleşme süreci milliyetçi fikirlerin ortaya çıkması ve yaygınlık kazanmasına zemin hazırlamıştır. Ortak edebi bir dil oluşturma ve kendisini belirli bir toprak parçası ile özdeşleştirme, Azerbaycan'daki milliyetçi fikirlerin temel dayanağını oluşturmuştur.

Hroch, milliyetçiliğin ortaya çıkmasında ve kitlesel bir harekete dönüşmesinde entelektüellerin rolüne dikkat çeken görüşleri de, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği bağlamında geçerlidir. Azerbaycan'da milliyetçiliğin ortaya çıkmasında ve kitlesel bir harekete dönüşmesinde entelektüellerin oldukça önemli bir payı vardır. Özellikle eğitim ve basın alanında faaliyet gösteren bu kişiler, milli bilincin oluşturulması ve milliyetçi fikirlerin halka anlatılması noktasında oldukça önemli bir rol üstlenmişlerdir. Dolayısıyla, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin her aşamasında entelektüellerin yürüttüğü faaliyetler görülmüştür.

Hroch'un milli hareketlerin üç evreli gelişimi olarak adlandırılan yaklaşımı Azerbaycan milli hareketi için de geçerlidir. A evresi olarak isimlendirilen bu aşamada, eylemciler daha çok Azerbaycan Türkçesini Farsça ve Rusçadan arındırarak ortak bir edebi dil oluşturmak ve Azerbaycan Türklerinin tarihten gelen toplumsal ve kültürel farklılıklarını ortaya çıkarmak gibi faaliyetler yürütmüşlerdir. Cedit Hareketi bu

aşamada oldukça önemli bir rol oynamıştır. Siyasi taleplerin olmadığı bu aşamada, aktivistler etnik gruptan bir millet inşa etmek istemişlerdir. 1850 yıllarda başlayan birinci aşama 1900 yılına kadar devam etmiştir. B evresinde ise, 1900 yılından 1905'e kadar millet yaratma sürecine kitlesel destek sağlamak isteyen milliyetçi eylemciler ortaya çıkmıştır. Milliyetçi ajitasyonun yapıldığı bu dönemde, özellikle Mehmet Emin Resulzade, Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu, Ali Merdan Topçubaşı ve Neriman Nerimanov gibi milliyetçi aktivistlerin çıktığı görülmüştür. Azerbaycan Türkleri arasında milli bilincin ortaya çıkması ve milli hareketin kitlesel bir destek sağlamasıyla birlikte 1905'te C evresine geçilmiştir. Bu süreçte Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin inşa süreci tamamlanmış ve kitlesel bir harekete dönüştüğü son evreye geçilmiştir. B evresinde C evresine oldukça hızlı bir şekilde geçilmesinin sebebi söz konusu dönemde meydana gelen siyasi hareketliktir. Ermenilerle yaşanan etnik çatışmalar ve meydana gelen 1905 Ekim Devrimi ile birlikte, Azerbaycan Türklerinin büyük çoğunluğu milli kimlik etrafında bir araya gelerek bir kitle hareketi oluşturmuştur. Azerbaycan milli hareketi bu evreden sonra özellikle Müsavat Partisi'nin kurulmasıyla birlikte parti programına göre liberal, demokrat ve muhafazakâr gibi biçimler almıştır.

Hroch'un belirlediği milli hareketlerin dört tipini Azerbaycan milli hareketi bağlamında ele aldığımızda ikinci tip milli hareketlenmenin Azerbaycan için geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Eski mutlakıyetçi Çarlık rejimi altında başlayan Azerbaycan milli hareketi, B evresinde C evresine geçmek için 1905 Ekim Devrimi ile meydana gelen anayasal değişiklikleri beklemiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN'DAKİ TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİ BELİRLEYEN TEMEL DİNAMİKLER

1. GENEL OLARAK AZERBAYCAN

Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğini belirleyen temel dinamiklere geçmeden önce, söz konusu milliyetçiliği daha iyi anlamak için bu başlık altında Azerbaycan isminin kökeniyle ilgili teoriler, Azerbaycan coğrafyasının sınırları ve Azerbaycan dili üzerinde durulacak ve bunların Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğini hangi açılardan etkilediğine değinilecektir. Aynı zamanda, tarihsel süreçte bu bölgede kurulmuş devletler ve tarihi olaylar da kısaca anlatılacaktır. Bunun yanı sıra, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin ortaya çıktığı Çarlık Rusya Azerbaycan'ındaki toplumsal ve siyasi yapısı üzerinde durulacaktır.

1.1. Azerbaycan Adı, Coğrafyası ve Dili

Mehmet Emin Resulzade Azerbaycan coğrafyasını, dilini ve halkını şu şekilde ifade eder (Resulzade, 1990, s. 7):

“Harb-i Umumiden evvelki coğrafyaya göre Azerbaycan, şimali İran'da vâki Tebriz ile havalisine denilirdi. Harpten ve büyük Rusya ihtilalinden sonra dillerde dolaşan Azerbaycan, sâlifü'z zikr Azerbaycan'ın şimalinde cenub-i şarki Kafkasya kıtasından ibarettir ki, merkezi Bakü'dür. Azerbaycanlılar milliyet olarak Türk, din itibariyle İslam, medeniyet-i esâsiye itibariyle şarklılardır. Kendi lehçe-i mahsûsası ile Anadolu Türkçesi'ne yakın bir şive ile konuşan Azerbaycan Türk'ü, muhtelif şivelere malik ve olduğu yerlere nispetle muhtelif isimler taşıyan büyük Türk ağacının bir dalıdır.”

Azerbaycan adı konusunda en yaygın teori Farsça “ateş” anlamına gelen “azer” sözcüğünden türemiş olmasıdır. Bu teoriye göre Azerbaycan Ateş ülkesi anlamına

gelmektedir. Adını bölgedeki doğalgaz ve petrol kaynaklarının ateşini beslediği Zerdüş tapınağından alır. Bir diğer teori ise, Yunan-Bahter İmparatorluğuna karşı bağımsızlığını ilan eden Satrap Atropet'in isminden geldiğidir. İlk defa siyasi ve coğrafi olarak Atropetenye ve Atropet olarak söylenmiştir. Daha sonra Ermenicede Atropatokan, Farsçada Aterapata ve Arapçada Azerbaycan şekline dönüşmüştür. Mehmet Emin Resulzade de bu görüşe katılmıştır (Buran & Alkaya, 2011, s. 47). Azerbaycan isminin nereden geldiği hakkında çeşitli teoriler olmasına rağmen bu konuda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Azerbaycan olarak bilinen bu bölge, tarihsel süreçte farklı isimlerle anılmış ve farklı etnik yapıların egemenliğini sürdüğü bir yer olmuştur. Burada yaşamaya başlayan Türkler, bu bölgeye Azerbaycan demiştir. Nitekim 1918 yılında kurulan devlete Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti adı verilmiştir. Dolayısıyla, Azerbaycan ve Azerbaycanlılık, milliyetçi ideoloji ve hareketlerin sahiplendiği ve kendilerini tanımlamak için kullandıkları bir sözcüğe dönüşmüştür.

Azerbaycan güneyde İran devleti, batıda Ermenistan devleti, doğuda Hazar denizi ve kuzeyde Kafkas dağları tarafından çevrelenmiş alanda yer almaktadır (Çağla, 2002, s. 47). Azerbaycan coğrafi açıdan geniş bir bölgeyi tanımlarken daha sonra bu tarihsel süreçle birlikte bölgeyi elinde bulunduran iktidarlar tarafından sınırları değişikliğe uğramıştır. Coğrafi açıdan oldukça önemli doğal kaynaklarına sahip olan Azerbaycan, konumu nedeniyle oldukça önemli bir bölgedir. Avrupa'dan Asya ülkelerine giden ticari yollar Azerbaycan üzerinden geçmektedir. Bu yönüyle bir yüzü Batı'ya diğer yüzü Doğu'ya bakan bir coğrafyadır. Azerbaycan coğrafyası Transkafkasya veya Güney Kafkasya olarak adlandırılan bölgesinin içerisinde yer alır.

Avrupa ve Asya arasında yer alan Azerbaycan bölgesi, doğu ve batı arasında bir geçiş bölgesi olması sebebiyle yoğun göç almıştır. Bu durum Azerbaycan toplumunun demografik açıdan heterojen olmasına neden olmuştur. Nahçıvan'da tarihin en eski tarım arazisi izlerinin bulunması, bölgenin tarihin en eski çağlarından beri bir yerleşim yeri olduğunun kanıtıdır. Coğrafi konumu Azerbaycan'ın tarihini de şekillendirmiştir (Cornell, 2011, s. 3). Milliyetçi ideolojiler ve hareketler genellikle kendilerini belirli bir toprak parçası üzerinden tanımladığı için, coğrafya oldukça önemlidir. Kendilerini millet olarak tanımlayan her topluluk, eğer coğrafi olarak kendini sınırlandırmasa milli bütünlük hissi yaratamaz. Modern ulus devletlerin hepsi keskin sınırlar doğrultusunda

kendisini tanımlamıştır. Dolayısıyla Azerbaycan coğrafyası olarak tanımlanan bölge, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin hedefi ve amacı haline gelmiştir. Bu coğrafi bölge Azerbaycan'daki Türk milliyetçileri tarafından “vatan” olarak görülmüştür. 19. yüzyılın ortalarına doğru Azerbaycan coğrafyasının Çarlık Rusya ve İran arasında paylaşılmış olması, milliyetçi duyguları uyandırmış ve bağımsız bir Azerbaycan coğrafyası için mücadele edilmiştir.

Batı Türkçesinin doğu sahasında gelişen ağızlar topluluğu ve yazı diline Azerbaycan Türkçesi denir. 8. yüzyıldan günümüze kadar kullanılan Batı Türkçesi zamanla Osmanlı Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi olarak ikiye ayrılmıştır. Azerbaycan bölgesi dışında da çeşitli bölgelerde Azerbaycan Türkçesi kullanılır. Azerbaycan'da Latin alfabesi 1922 yılında kabul edilmesine rağmen 1929 yılına kadar Arap alfabesi kullanılmıştır (Buran & Alkaya, 2011, s. 49-50). Milliyetçi ideoloji ve hareketler için dil oldukça önemli bir yere sahiptir. Bunun üç nedeni vardır: Birincisi, modern ulus devletlerin milli bütünlüğü dil üzerinden sağlıyor olması. İkincisi, kolektif hafıza ve değerlerin dil üzerinden aktarılması veya dil sayesinde üretilmesi. Üçüncüsü ise, modern anlamla bir millet inşa sürecinde dilin oldukça önemli bir faktör olmasıdır. Daha sonra görüleceği üzere Azerbaycan'daki milliyetçi fikirler de büyük çoğunlukla dil üzerinden şekillenmiştir. Özellikle ilk dönem milliyetçi entelijansiyasının büyük çoğunluğu ortak edebi bir dil üzerinde durmuş ve Azerbaycan Türkçesi üzerindeki Farsça ve Rusça etkisini azaltmak istemiştir. Bu doğrultuda modern bir Azerbaycan Türkçesi yaratılmak istenmiştir.

1.2. Tarihsel Süreçte Azerbaycan

Farklı devletlere, medeniyetlere ve kültürlere ev sahipliği yapmış olan Azerbaycan'ın tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Bölgenin geçiş noktasında bulunması ve zengin doğal kaynaklara sahip olmasından dolayı tarihsel süreçte birçok savaşın gerçekleştiği bir yer olmuştur.

İnsanlık tarihinin ilk yerleşim yerleri ve devletleri, Aras nehrinin güneyinde bugün İran Azerbaycan'ı (Güney Azerbaycan) olarak bilinen yerde ortaya çıkmıştır. Azerbaycan'ın

Mezopotamya bölgesine yakın olması, bölgenin sosyal, ticari ve siyasi gelişimin ilk merkezlerinden birisi olmasını sağlamıştır (Cornell, 2011, s. 3).

Azerbaycan bölgesi Türklerden önce sırasıyla Urartular, Medler, Persler, Atropatene Krallığı, Romalılar, Ermeniler, Parthlar, Sasaniler, Bizanslar, Emeviler, Abbasiler, Şirvanşahlar, Sacoğulları, Revvadiler, Sellariler, Şeddadiler ve Ahmediler hüküm sürmüştür. Türklerin bu bölgeye yerleşmesi İskitler ve Sakalar'ın buraya göç etmesiyle başlamıştır. Daha sonra diğer Türk boyları da yerleşmek için bölgeye gelmiştir. Oğuzların bölgeye gelmesi 10. yüzyılda gerçekleşir. Selçukluların bu bölgeyi almasıyla birlikte bölgede Türkler egemen olmuştur. 1064 yılında Azerbaycan Büyük Selçuklu Devleti'nin bir eyaleti olmuştur. Daha sonra bölge sırasıyla İlhanlı, Moğol, Harezmsahlar, Timur, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin egemenliğine girmiştir. 16. yüzyılda Akkoyunluların Safeviler tarafından yıkılmasıyla birlikte bölge Safevi Devleti'nin idaresine girmiştir. Bölge bu tarihten sonra bazen Safevilerin bazen de Osmanlıların egemenliği altında girmiştir (Buran & Alkaya, 2011, s. 48).

Safevi Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte bölgede feodal hanlıklar dönemi başlamıştır. 18. yüzyılın başlarında Azerbaycan bölgesinde çok sayıda hanlık kurulmuştur. Bakü, Şirvan, Derbent, Karabağ, Gence, Şeki, Kuba, Talış, Nahçıvan, Revan, Tebriz, Urmiye, Hoy, Erdebil, Maku, Marağa, Karadağ ve İlisu bu hanlıkların arasındadır. Hanlıkların yanı sıra beyliklerde bu bölgede kurulmuştur. Bu hanlıklar ve beylikler kendi içlerinde siyasi birlik sağlayamamış ve sürekli birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Bu dönemde yaklaşık yarım yüzyıl Azerbaycan bağımsız olmuş, Çarlık Rusya'nın Güney Kafkasya bölgesini işgal etmesiyle bağımsızlık son bulmuştur.

18. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı'nın gücünün zayıflaması ve Kırım'ın işgal edilmesiyle birlikte Çarlık Rusya'nın Güney Kafkasya bölgesinde yayılması daha kolay olmuştur. Rusya, İran ve Asya ile ticaretini geliştirmek ve yerel kaynaklardan yararlanmak için bölgede etkin olmak istemiştir. Çarlık yönetimi, Gürcistan'ı korumak amacıyla bölgede hegemonya kurmuş, bu hegemonya daha sonra işgale dönüşmüştür. Rusya ilk olarak 1801 yılında Gürcistan'ı işgal etmiştir. Böylece, Azerbaycan'ın işgal edilmesinin önü açılmış ve Çarlık Rusya 1803 yılında Azerbaycan'ı işgal etmeye başlamıştır (Swietochowski, 2004, s. 3-4).

Rusya'nın Güney Kafkasya'yı işgal etmesi, onu İran'la karşı karşıya getirmiştir. Bu iki ülke arasında uzun yıllar savaş meydana gelmiş ve Çarlık Rusya'nın zaferiyle son bulmuştur. Bu savaşın sonunda 1813 yılında Gülistan ve 1828 yılında Türkmençay'ı anlaşmalarıyla Azerbaycan ikiye bölünmüştür. Böylelikle Kuzey Azerbaycan Çarlık Rusya egemenliğine girerken, Güney Azerbaycan ise İran egemenliğine girmiştir.

Azerbaycan hanlıkları ve Çarlık Rusya arasındaki mücadele 1844 Zakatala hanlığının düşmesiyle son bulmuştur. Böylece bölgede Çarlık hâkimiyeti tam manasıyla sağlanmıştır (Çay, 2016, s. 7). Böylece, Kuzey Azerbaycan bölgesi yaklaşık yüzyıl Çarlık Rusya'nın sömürge ve asimilasyon politikalarına maruz kalmıştır.

1.3. Çarlık Rusya Azerbaycan'ında Toplumsal ve Siyasal Yapı

Çarlık Rusya Azerbaycan'ı işgal etmeden önce bu bölge siyasi, toplumsal ve ekonomik bütünlükten yoksundu. İşgalden sonra feodal yapıların çökmesiyle birlikte toplumsal bütünlük sağlanmış ve bölgeye çok sayıda farklı etnik grup yerleşmiştir. Azerbaycan'da 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında farklı kültürler, etnik unsurlar ve dini yapılar mevcuttu. Bakü'de sanayileşmenin artması ve petrole dayalı ekonomik kalkınmayla birlikte, şehre Türkler, Ruslar, Ermeniler, Kürtler ve Gürcüler göç etmiştir.

Transkafkasyada yavaş yavaş meydana gelen sosyal hareketlilik, serflerin özgürleştirilmesi, köyden şehre yapılan göç ve çalışma deneyimi, bireylerin dünyayı algılama ve anlamlandırma biçiminde değişikliğe neden olmuştur. Kapitalist ekonominin etkisiyle, toprağından başka bir yerde çalışma ihtiyacı duyan köylüler, gelişen ve değişen iletişim ve ulaşım araçlarıyla birlikte, aidiyetlerini ve bağlılıklarını aile ve cemaat gibi daha dar bir çevre üzerinden tanımlamak yerine, millet gibi daha geniş, toplumsal bir üst gruba dönüşme zeminini yakalamıştır (Üstün, 2016, s. 31).

Azerbaycan Türkleri nüfus açısından Transkafkasya'nın en büyük etnik grubunu oluşturuyorlardı. 1897'de yapılan nüfus sayımına göre bir milyon yedi yüz binin üzerinde Azerbaycan Türkü Çarlık Rusya egemenliğinde yaşamıştır (Kasımzade, 2016, s. 22). Azerbaycan'ın en önemli şehirlerinden Bakü, 1825 yılında yaklaşık 2.500 kadar bir nüfusa sahipken, 19. yüzyılın sonlarına doğru yaklaşık 200.000 nüfusa sahip büyük

bir sanayi, ticaret ve kültür merkezine dönüşmüştür (Çay, 2016, s. 7). Azerbaycan'da petrole dayalı sanayinin ve ticaretin gelişmesinden önce Azerbaycanlıların yüzde sekseninden fazlası köylülerden, yüzde beşi tüccarlardan ve yüzde iki buçuğu ise soylulardan oluşuyordu (Kasımzade, 2016, s. 34). Sanayileşmeyle beraber geleneksel toplum yerini kapitalizme dayalı bir toplumsal yapıya bırakmıştır. Bu dönemde özellikle Bakü'de burjuva sınıfı ve proletarya sınıfı oluşmuştur. Batıdan ve Rusya'dan etkilenen aydın sınıfın doğmasıyla birlikte Azerbaycan toplumunda modernleşme hareketleri hızlanmıştır. Bu hızlanma geleneksel yapı ile modern yapının çatışmasına da yol açmıştır. Dini reformların yanı sıra eğitimde yenileşme hareketlerin görülmesi toplumsal yapının değişime uğramasına neden olmuştur.

Çarlık rejiminin asimilasyon ve sömürge politikalarına rağmen bu dönemde Azerbaycan Türkleri toplumsal, siyasi ve ekonomik bütünlük sağlamış ve modern bir millet olma yolunda önemli gelişmeler kaydetmiştir. Söz konusu dönemde Azerbaycan Türkleri arasında etno-sentrizm duygusu yerini yavaş yavaş bir millet olma duygusuna bırakmıştır. Toplumsal yapıdaki heterojenlik, siyasal yapı üzerinde oldukça etkili olmuştur. 20. yüzyılın başlarında toplumsal yapıdaki çeşitlilik, birçok alanda sıkıntı yaşanmasına da zemin hazırlamıştır. Bu dönemde Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasında yaşanan çatışmalar buna örnektir.

20. yüzyılın başlarında Çarlık rejimine karşı çeşitli milletlerin oluşturduğu illegal siyasi yapılanmalar faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu tarihte Kafkasya'da Çarlık karşıtı iki görüş hâkim olmuştur. Birincisi, daha çok Azerbaycan'da etkili olan bağımsızlık yanlılarından oluşan milliyetçi görüş, diğer ise Çarlık Rusya'nın siyasi yapısını değiştirmek isteyen sosyal demokrat görüşüdür. Sosyal demokratlar kendi aralarında 1908 yılında gerçekleştirilen Londra Kongresinde ikiye ayrılmıştır. Lenin'in önderliğindeki grup Bolşevikler, Martov'un liderliğindeki grup ise Menşevikler olarak isimlendirilmiştir. Bolşevikler, burjuva olarak gördükleri her türlü siyasi yapıyla ittifak kurmayı reddetmiş, Çarlık rejimini ve kapitalist sistemi devrim yoluyla ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Bolşevikler proletaryanın yoğun olduğu Bakü'de önemli bir destek sağlamış ve burayı kendine üs olarak seçmişlerdir. Menşevikler ise, daha çok Cumhuriyet taraftarı olup, kapitalizmi devrim yoluyla ortadan kaldırmak yerine, evrim yoluyla geliştirmek ve parti teşkilatlarını demokratik bir biçimde aşağıdan yukarıya

doğru seçim hiyerarşisine göre yapılandırmak istemişlerdir. Menşevikler daha çok Tiflis'te örgütlenmiştir (ay, 2016, s. 8).

Çarlık Rusya hâkimiyetindeki Azerbaycan'da 1905 Ekim Devrimi'ne kadar siyasi faaliyetler oldukça kısıtlı kalmıştır. Devrimden önce siyasi faaliyetler gizli bir şekilde yürütülürken, devrimden sonra siyasi hareketler ve partiler serbest hareket etme olanağı kavuşmuştur. Bu dönemde Rusya Müslümanları arasında çeşitli kongreler de düzenlenmiştir. Bu kongrelerde arlık yönetimi altındaki Müslümanların toplumsal ve siyasi sorunları ele alınmıştır. Bu kongrelerin yanı sıra Azerbaycan siyasi hayatında oldukça önemli bir yeri olan Difai rgt ve Himmet Partisi kurulmuştur. Siyasi alandaki özgürlük basın alanında da görülmüş, bu dönemden sonra çeşitli gazete ve dergiler çıkarılmıştır. Bu gazeteler ve dergilerde Azerbaycan eğitim, siyasi ve toplumsal sorunları dile getirilmiştir. Daha sonra, Azerbaycan'ın siyasi hayatındaki en etkili partisi Müsavat kurulmuştur. Bu parti siyasi çevreleri tek bir çatı altında toplaması ve bağımsız bir ulus-devlet kurulması yolundaki en önemli siyasi hareket olarak grlmştir.

2. AZERBAYCAN'DAKİ TÜRK MİLLİYETçİLİğİNİ BELİRLEYEN İ ETKENLER

19. yüzyılın sonlarına doğru belirginleşen, 20. yüzyılın başlarında siyasi bir nitelik kazanan ve 1918 yılında ADC'nin kurulmasına kadar giden bağımsızlık sürecinin ortaya çıkmasına neden olan Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği, Azerbaycan toplumundaki burjuvazi ve entelijansiya üzerinde etkili olmuş bir ideolojidir. Burjuvazi ve entelijansiya toplumunda milliyetçiliğin yaygınlaşması için mücadele etmiştir. 1828 yılında arlık Rusya'nın egemenliğine girmesinden bağımsızlığını kazanmasına kadarki süreçte, Azerbaycan'da milli bilincin ve milliyetçilik fikrinin ortaya çıkmasında birçok faktör etkili olmuştur. Çarlık Rusya egemenliği altındaki Azerbaycan'da toplumsal, kültürel, siyasi ve ekonomik alanda yaşanan gelişmelerin sonucunda, Cedit Hareketi, milli burjuvazi, entelijansiya, milli basın ve modern edebiyat gibi i gelişmeler milli

bilincin oluşmasını, milliyetçi hareketlerin ortaya çıkmasını ve millette dayalı bir devletin kurulmasını sağlamıştır.

Hroch'un A evresi olarak tanımladığı ve Azerbaycan'da milli kimlik inşasının yaşandığı süreçte Cedit Hareketi, basın ve modern edebiyat oldukça önemli rol oynamıştır. Milli burjuvazinin ve entelijansiyanın yürüttüğü bu süreç Azerbaycan Türklerinin dilsel, toplumsal ve kültürel özelliklerinin ön plana çıkarıldığı bir dönem olmuştur. 19. yüzyılın sonlarına doğru başlayan bu evre 20. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir.

1.4. Cedit Hareketi

Çarlık Rusya Türkleri arasında milliyetçi fikirlerin diğer milletlere oranla daha geç ortaya çıkmasının en büyük nedeni; Müslüman halkın kendisini din kimliği ve İslam kültürü üzerinden tanımlamalarından kaynaklanmıştır. Farsça konuşan bir Tajik ile Türkçe konuşan bir Türk aynı kültürel topluluğun üyesi iken, Hıristiyan olan ama Türkçe konuşan Tatar, Yakut veya Çuvaş yabancı bir kültürün üyesi olarak görülmüştür (Zenkovsyk, 1971, s. 12). Milliyetçi fikirlerin ortaya çıkmasıyla birlikte, kolektif kültür kendisini etnik bağların üzerinden tanımlamaya başlamıştır. 19. yüzyılın sonlarına doğru Çarlık egemenliği altındaki Azerbaycan'da öncelikli hedef toplumsal yapıda Batılı anlamda yenileşme hareketlerini gerçekleştirmektir. Rusya'daki ve Batı Avrupa'daki modernleşme hareketleri Azerbaycan'da çok yönlü sonuçlar doğurmuştur. Bu sonuçlar arasında Cedit Hareketi ve milliyetçilik oldukça önemli bir etkiye sahip olmuştur.

Cengiz Çağla'ya göre, Cedit Hareketi tarihsel arka-planı ile birlikte iki entelektüel çelişkinin sonucunda ortaya çıkmıştır. Birincisi, Müslüman halk ve Çarlık Rusya arasındaki uzun bir süre var olan gerilimden kaynaklanmıştır. Diğeri ise, geleneksel din adamları ve yeni ortaya çıkan batılılaşmış entelijansiya arasındaki çelişkiye dayanmıştır. Ceditçiler hem Ruslar tarafından asimile edilmeden Batı uygarlığının bir parçası olmak hem de Müslüman ve Türk kimliklerini korumak istemiştir. Bundan dolayı Cedit Hareketi 20. yüzyıldaki modern milliyetçi Türk hareketlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır (Çağla, 2002, s. 27). Başlangıçta İslami reform olarak ortaya çıkan Cedit

Hareketi daha sonra eğitim, edebiyat ve basın gibi alanlarda etkili olmuştur. Gaspıralı, 1883'te çıkarmış olduğu Tercüman gazetesi sayesinde Cedit Hareketini tüm Rusya Müslümanları arasında yaymıştır (Devlet, 1988, s. 12).

Batı'nın sosyal ve kültürel alanlarda ilerlemesine karşı kendi toplumundaki geri kalmışlığa çözüm bulmak isteyen aydınlar bu alanlarda reforma ihtiyaç olduğunu dile getirmişlerdir. Cedit Hareketi'nin önde gelen isimlerinden Kırım'lı İsmail Gaspıralı reformların daha çok eğitim, basın ve kültürel alanlarda gerçekleştirmiş ve Usul-ü Cedit (yeni usul) okullarının açılmasına öncülük etmiştir.

Gaspıralı, Türk kavimlerinin geniş bir coğrafyada yaşaması ve uzun süre etkileşim halinde olmamasından kaynaklanan kültürel farklılıkların olduğunu ve bunun tüm kavimleri kapsayacak ortak bir Türk kimliği oluşturmasını zorlaştırdığını düşünmüştür. Gaspıralı'ya göre, ümmet bilinciyle hareket eden Türk kavimlerinin milletleşme sürecine girmelerinin kaçınılmaz olduğunu; çünkü iletişim ve ulaşım alanında yaşanan gelişmelerin bu kavimleri birbirine yakınlaştırdığını ve eğitim sayesinde Türk kavimlerinin arasındaki farklılıkların ortadan kalacağını düşünmüştür. Türk kavimlerinin konuştuğu şivelerin yerine ortak bir edebi dil çatısı altında toplamanın gerektiğine inan Gaspıralı'ya göre, bir millet olmak için soy, dil ve din birliği önemlidir. Gaspıralı, Türk kavimlerini birbirine bağlı olmalarında İslamiyet önemli bir rol oynadığına dikkat çekmiştir. Gaspıralı, aynı zamanda Türk kavimlerine tek bir soyun dalları olduklarını benimsetmenin ve modern bir toplum yani millet haline getirmenin gerektiğine inanmıştır. Gaspıralı, hem Müslüman toplumunun hem de Türk toplumunun en büyük sorunun cehalet olduğunu belirlemiş ve bundan kurtulmak için eğitimin önemini vurgulamıştır. Gaspıralı, İslam'a akılcı bir gözle bakmayı yaygınlaştırmak ve milletleşme sürecine girmiş Türk toplumundaki dil, soy ve din anlayışındaki yanlışlıkları eksiklikleri belirlemek ve onları ortadan kaldırmak istemiştir (Akpınar, 2017, s. 15-20). Gaspıralı, bu fikirlerini dil birliği, fikir birliği, iş birliği şeklinde formüle etmiştir. Söz konusu dönemde Rusya Müslümanlarının büyük çoğunluğunu Türkler oluşturduğundan, buradaki fikir birliği Müslümanları bir araya getirmek için söylenmiştir. Böylelikle Rusya Müslümanları arasında milliyetçilik fikri doğmuştur. Gaspıralı, dil birliğiyle sayesinde Türkler arasındaki feodal yapıların yıkılması gerektiğini, ortak bir edebi dilin oluşturulmasıyla Türkler arasında birliğin daha sağlam

olacağını savunmuştur. Bu ortak dilin ise, Arapça ve Farsçadan arındırılmış Osmanlı Türkçesi olması gerektiğini dile getirmiştir. Gaspıralı çıkarmış olduğu Tercüman gazetesinde bu dili kullanmıştır (Zenkovsyk, 1971, s. 49-50).

Türk kavimlerinin milletleşme sürecinde, ortak bir dilin oluşturulması, modern eğitimin uygulanması, toplumsal bütünleşmenin sağlanması ve millet bilincinin oluşması gibi etkenlerde Cedit Hareketi oldukça etkili olmuştur. Özellikle anadilinde eğitim ve ortak edebi bir dil, gelecek nesiller için millet olma fikrinin oluşmasında önemli bir etken olmuştur.

19. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan'da Rus okulları açılmaya başlanmış, ancak bu okullar Azerbaycan Türklerini Ruslaştırma amacı taşıdığı için halk bu okullara çocuklarını göndermek istememiştir. 19. yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde ise aydınların ve burjuvazinin yardımıyla usul-u cedit okulları açılmaya başlanmış, ama bu okullar halkın eğitim ihtiyacını karşılayacak sayıya ulaşamamıştır. Bu dönemde Kafkasya'da 3000 Rus'a ve 4800 Gürcü'ye bir, 5400 Ermeni'ye ve 17.300 Azerbaycan Türküne bir okul düşmekteydi (Baykara, 1975, s. 58).

Aydınlar, çağın gereksinimlerini karşılayamayan geleneksel mektepler ve Ruslaştırma amacı taşıyan az sayıdaki çağdaş okullar yerine yeni bir eğitim modeli geliştirdiler. Bu yeni eğitim modeli hem dini bilgilerin öğretilmesini hem de matematik, tarih, coğrafya ve fen bilimlerinin öğretilmesini amaçlamıştır. Bu yeni sistemdeki asıl değişiklik eğitimin anadilinde yapılmasıydı. Bu değişikliklerin yanı sıra Rusça dersler verilmesi de bu yenilikler arasına girmiştir (Akpınar, 1994, s. 37). Abbasgulu Ağa Bakıxanov, Mirze Şefi Vazeh, Memmedeli Mirze Kazım Bey, Seyyid Azim Şirvani, Hasan Bey Melikzade Zerdabi, Sıtkı Seferov, Beşir Bey Efendizade gibi isimler Azerbaycan'da eğitim modernleşmesinin ve modern bir Azerbaycan toplumunun oluşmasının temellerini atmışlardır.

Din ve eğitim alanında yapılan reformlar Çarlık Rusya Müslümanlarının siyasi düşüncelerinde önemli değişikliklere sebep olmuştur. Bunun sonucunda hem ceditçiler hem de gelenekçiler siyasetle daha çok ilgilenmeye başlamış ve Rusya Müslümanlarının

siyasi, kültürel ve ekonomik haklarının genişletmek için mücadele etmişlerdir (Çağla, 2002, s. 42).

Cedit Hareketi 20. yüzyılın başında Çarlık Rusya Müslümanları arasında önemli değişim ve dönüşümlere yol açmıştır. Daha çok eğitim ve kültürel alanlarda etkili olmasına rağmen siyasi alanda daha sonra ortaya çıkacak milliyetçi ideolojinin ve milliyetçi hareketlerin ortaya çıkmasına etkili olmuştur. Cedit Hareketi sadece Çarlık Rusya topraklarında yaşayan Türkleri değil aynı zamanda diğer Türk toplumlarının milli bilincinin oluşmasında ve milliyetçi hareketlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu yönüyle hem Müslüman toplumlarındaki modernleşme sürecinin hem de milliyetçi ideolojinin önemli bir saçı ayağı olmuştur. Cedit Hareketi ve Usul-u Cedit okulları kısa sürede Azerbaycan'da etkili sonuçlar elde etmiştir.

1.5. Entelijansiya

Milliyetçiliğin doğmasında ve kitleselleşmesinde entelijansiyanın şüphesiz önemli bir rolü vardır. Milliyetçiliğin halka anlatılması ve milliyetçi hareketlere öncülük etmekte entelijansiyanın üstlendiği bir diğer roldür. Avrupa'da milliyetçi düşünce ve ideolojinin ortaya çıkmasında ve tanımlanmasında da entelijansiyanın oldukça önemli bir payı vardır.

Milliyetçiliğin yayılmasında ve kitleselleşmesinde entelijansiyanın rolüne vurgu yapan Smith'e göre, entelijansiya geleneksel olanla modern olanı sentezleyip, yeniden yorumlayarak eskinin etnik yapılarını modern anlamda bir millete dönüştürürler (Smith, 1994, s. 105). Rusya ve Batı'da eğitim gördükten sonra Azerbaycan'a dönmüş memurlardan, öğretmenlerden, edebiyatçılardan ve gazetecilerden oluşan entelijansiya, hem modern anlamda bir millet yaratmış hem de Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin lokomotifini olmuştur. Orta sınıftan gelen bu entelijansiya Azerbaycan'ı geleneksel yapısından çıkarıp, modern milletler seviyesine taşımıştır. Azerbaycan entelijansiyası arasında milliyetçi fikirlerin ortaya çıkmasında, Çarlık yönetiminin Azerbaycan'da uyguladığı sömürge politikaları etkisi oldukça büyüktür. Ayrıca yerli entelijansiyanın

sömürge okullarında iki dilli eğitim almış olması, Batı kültürü ve milliyetçi fikirlerle tanışmasına yol açmıştır.

Swietochowski'ye göre, Azerbaycan'da entelijansiya terimi eğitilmiş elit kişileri tanımlamıyordu. Daha spesifik bir şekilde: seküler ve modern kişileri tanımlamak için bu terim kullanılmıştır (Swietochowski, 2004, s. 23). Biz de terimi bu doğrultuda kullanacağız.

Modern Avrupa kültürü ve geleneksel İslam kültürüne sahip olan yerli entelijansiya, zamanla Azerbaycan toplumunun modernleşmesi için mücadele etmiştir. Rusça bilen ve Batılı tarzda yetişmiş bu entelijansiya genellikle kamu hizmetinde bulunan memurlardan oluşmuştur. Bu entelijansiya askeri okullarda veya "Rus-Tatar" okulları olarak bilinen mekteplerde öğrenim görmüş kişilerden oluşmuştur. Milli bir entelijansiyanın oluşması yolunda ilk olarak Mirza Fethali Ahunzade'yi (1812-1878) örnek olarak gösterebiliriz. Kafkasya Genel Valisinin yanında çevirmen olarak çalışan Ahunzade, batılı tarzda yazdığı tiyatro eserleriyle bilinir (Swietochowski, 2004, s. 23-24). Ahunzade hem modern Azerbaycan edebiyatının doğmasına hem Azerbaycan'ın modernleşmesinde önemli rol oynamıştır (Swietochowski, 2004, s. 27). Bu erken dönem entelijansiyası, modern okullar açmak, halkı bilinçlendirmek ve anadilde eğitim vermek gibi amaçlar edinmiştir. Bunların arasında Mirza Kazım Bey, Mirza Cafer Topçubaşı ve Mirza Şefi Vazıh gibi isimler de yer almıştır. Bu ilk dönem entelijansiya her ne kadar siyasi bir amaç doğrultusunda çıkmamış olsa da kendisinden sonra gelecek olan ikinci kuşak entelijansiyanın zeminini yaratmış olmaları açısından oldukça önemli olmuştur.

1905 Devrimi ve 1917 Ekim Devrimi arasındaki dönemde, Azerbaycan entelijansiyası giderek daha fazla politize olmuştur. Çarlık Rusya'nın çökmesiyle birlikte entelijansiya ulus devlet inşa etmeye koyulmuştur. Azerbaycan entelijansiyasını sadece Rusya'da meydana gelen devrimlerden etkilenmemiştir. Bu dönemde İran ve Osmanlı'da gerçekleşen devrimler Azerbaycan entelijansiyasını ve Azerbaycan halkını derinden etkilemiştir. İran'da gerçekleşen anayasal devrim de Mehmet Emin Resulzade önemli rol oynamıştır. 1908 yılında Genç Türk hareketinin gerçekleştirdiği devrim birlikte

Azerbaycan entelijansiyası arasında Türkçülük fikrinin yaygınlık kazanmasına yol açmıştır (Cornell, 2011, s. 15-16). Azerbaycan'daki milliyetçi entelijansiyasının politize olmasında 1905 yılında Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasında meydana gelen çatışmalar önemli bir yere sahiptir. Bu dönem entelijansiyası politik hareketler içerisinde yer almış ve Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin yaygınlık kazanmasına neden olmuştur.

Entelijansiya bu dönemde bir sorunsalla karşı karşıya kalmıştır. Kimileri milliyetçi ve liberal politik bir çizgide kalarak Çarlık yönetimine karşı gelmenin gerektiğini savunurken, bir diğer kısım ise sosyalist ve devrimci olan Ruslar ve diğer halklarla işbirliği içerisinde Çarlık yönetimine karşı mücadele etmenin gerektiğini savunmuştur. Azerbaycan Türklerinin Çarlık yönetimini devirecek güçte olmaması, bağımsızlık hareketlerin çıkmasına engel teşkil etmiştir. Bundan dolayı milliyetçi entelijansiya milli bilincin alt yapısını oluşturmak için çeşitli alanlarda faaliyet yürütmüştür. Milliyetçi entelijansiya bu nedenle Çarlık yönetimine karşı mücadele eden sosyalist ve devrimcilerle iş birliği yolunu seçmiştir. Azerbaycan entelijansiyası farklı politik fikirlerin etkisinde kalmış olsa da, çoğunluğu kendi milli kimliğinin farkında varmış ve Azerbaycan Türklerinin milli çıkarları için mücadele etmiştir. Bu dönem entelijansiyası Difai ve Müsavat gibi milliyetçi teşkilatları kurmasının yanı sıra Himmet gibi sosyalist ve devrimci bir teşkilatı da kurmuştur. Tezin üçüncü bölümünde ayrıntılı bir şekilde üzerinde duracağımız; Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu, Neriman Nerimanov ve Mehmet Emin Resulzade gibi isimler bu dönemin milliyetçi entelijansiyasını oluşturmuştur.

Entelijansiyanın tamamen Batılı fikirler üzerinden ortaya çıktığını ve bu fikirlerin bir ürünü olduğunu söylemek doğru olmadığı gibi, entelijansiyanın tamamen geleneksel yapıya dayalı sosyolojik bir taban üzerinde ortaya çıktığını iddia etmek de aynı ölçüde yanlıştır. Azerbaycan'daki milliyetçi entelijansiya hem yerel değerlerin korunması gerektiği üzerinde durmuş hem de evrensel değerler doğrultusunda toplumun modernleşmesi gerektiğini savunmuştur. Ama Azerbaycan Türklerinde milliyetçiliğin öncülüğünü muhafazakâr ve romantiklerden ziyade daha çok liberal ve modern aydınlar üstlenmiştir. Aynı zamanda, yerli entelijansiya Azerbaycan'da toplumsal ve siyasal

dinamikleri kullanabilen ve bu dinamikleri yönlendirebilen bir işleve sahip olmuştur. Sonuç olarak, Azerbaycan Türk entelijansiyası toplumun sosyo-ekonomik olarak gelişmesi ve milli bilincin ortaya çıkması ve için çaba sarf etmiştir.

1.6. Milli Burjuvazi

Bir toplumun sosyolojik açıdan oluşmasında ekonomi önemli bir yer teşkil eder. Ekonomi eğitimi, kültürü, siyaseti ve daha birçok alanı etkilemektedir. Çarlık Rusya'nın Azerbaycan'ı işgal etmesinden önce daha çok tarıma dayalı olan ekonomik yaşam işgalden sonra sömürgeye dayalı bir sanayinin kurulmasına yol açmıştır. Bununla paralel bir şekilde Azerbaycan'da burjuva sınıfı ortaya çıkmıştır.

Birçok milliyetçi mücadelenin önderliğini, kısmen sömürge iktidarı tarafından oluşturulan burjuvazi yapar (Eagleton, Jameson, & Said, 1993, s. 71). Azerbaycan bağlamında baktığımızda, milliyetçi hareketlerin ortaya çıkmasında, milli basın ve modern eğitim kurumlarının kurulmasında ve daha birçok alanda burjuvazinin etkilerini görmekteyiz.

1870'lerin başlarında Azerbaycan'da petrol üretiminde yaşanan artışla birlikte toplumsal ve ekonomik hayatta önemli değişimler ve gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeler sonucunda yerel sanayi burjuvazisi ortaya çıkmış, Bakü farklı dillerin konuşulduğu ve farklı kültürlerin bir arada yaşadığı proleter nüfusa sahip bir kente dönüşmüştür. Böylelikle Azerbaycan Türkleri toplumsal ve ekonomik bir güce sahip olmuştur (Çağla, 2002, s. 49). Petrol üretiminde artış yaşanması, Azerbaycan'daki farklı etnik grupları etkilemiştir. Hacı Zeynelabidin Tagiyev, Musa Naghiyev ve Şemsi Esedullayev gibi yerel burjuvazilerin dışında, Azerbaycan Türkleri genelde vasıfsız işçi kesimini oluşturuyordu (Cornell, 2011, s. 11).

20. yüzyılın başında tüm dünyada üretilen petrolün yarısından fazlası Bakü'de üretiliyordu. Bunun yanı sıra, bu dönemde şehirde ticaret kurumlarında oldukça hızlı bir artış yaşanmıştır. Bakü şehri hem Azerbaycan'ın hem de Çarlık Rusya'nın ekonomisinde ve kalkınmasında önemli bir role sahip olmuştur. Tüm bu gelişmeler Azerbaycan'ın ekonomik, sosyal ve siyasi hayatında önemli dönüşümlere ve

gelişmelere yol açmıştır (Baykara, 1975, s. 41-42). 1870 yılından önce Bakü'de petrol yataklarının büyük çoğunluğu Türklerinin elinde bulunmaktaydı. Çarlık Rusya'nın dış sermayeyi Azerbaycan'a sokmasıyla birlikte zengin petrol yatakları yabancı sermayeye satılmış ve bu yerlerin yerel halkın elinden çıkmasına neden olmuştur. Bunun yanı sıra burjuvazi sınıfının ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır. Azerbaycan'da büyük sanayinin gelişmesiyle birlikte halk Batı kültürünü tanımış ve modern değerlerle bu sayede tanışmıştır. Azerbaycan'ın milli sermayesinin kuruluşunda, burjuvazi oldukça etkili olmuştur (Baykara, 1975, s. 46-47).

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Bakü şehri oldukça kozmopolit bir yapıdaydı. Şehirde en geniş etnik-dinsel topluluğu ise Azerbaycan Türkleri oluşturuyordu. Çarlık Rusya hükümeti ve Ermeni burjuvazisi karşında kendi konumunu korumak isteyen Azerbaycan Türk burjuvazisi, kendi toplumunun sözcülüğünü üstlenmişti. Rus hükümeti ve Ermeni burjuvazisiyle rekabet durumu, Azerbaycan Türk burjuvazisinin halkla daha yakın ilişkiler kurmasına ve bütünleşmesine yol açmıştır. Bu rekabet hem ekonomik hem de siyasi alanda yoğun bir şekilde kendini göstermeye başlayınca burjuvazi Türkçe konuşan halkın desteğine gereksinim duymuştur. Bundan dolayı burjuvazi kültürel aydınlanmaya önem vermiştir. Ceditçi okullar, tiyatro ve basın bu amaç doğrultusunda bilinçli bir şekilde desteklenmiştir (Çağla, 2002, s. 52-53).

Azerbaycan'daki Türk burjuvazisinin önde gelen ismi olan Hacı Zeynelabidin Tagıyev Azerbaycan'nın modern anlamdaki ilk kız okulunun açılması için maddi destek sunmuş, milli bilincin oluşmasında önemli bir yeri olan ilk Azerbaycan tiyatrosunu açmış ve Çarlık Rusya Türklerinin arasında Rusça yayınlanan ilk gazete özelliği taşıyan Kaspi'yi kurmuştur. Tagıyev'in yurtdışında eğitime gönderdiği Ali Merdan Topçubaşı, Fethali Han Hoyski, Nesib Bey Yusufbeyli, Neriman Nerimanov gibi isimler milli bilincin oluşmasında ve ulus devletinin inşasında önemli rol üstlenmiş kişilerdir (Açıkkaya, 2010, s. 407).

Sonuç olarak, Azerbaycan Türk burjuvazisi milli bilincin oluşmasından eğitimin modernleşmesine, toplumun yenileşmesinden basının ve aydınların finanse edilmesine, milliyetçi hareketlerin ortaya çıkmasından ulus devletinin inşa edilmesine kadar birçok alanda etkili olmuştur.

1.7. Basın

Anderson, milletlerin ve milliyetçiliğin, Avrupa'da ortaya çıkan roman ve gazeteciliğin incelenerek anlaşılacağını savunmuştur. Anderson gazeteciliği eşzamanlı yapılan kitlesel bir ayine benzetmiştir (Anderson, 2017, s. 41-50). Bu açıdan ele aldığımızda kolektif edebi bir dil yaratmak ve modern anlamdaki milletleri tasarlamak için basının önemli bir işlevi olduğu görülmüştür. Milli bilincin oluşturulması ve bunun ifade edilmesi çeşitli araçlar vasıtasıyla gerçekleşir. Toplumu bu yönlü bilinçlendirmek, yönlendirmek ve mevcut sorunları iyileştirmek noktasında basın oldukça önemli bir araçtır. Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğin oluşmasında ve gelişmesinde, etnik bir unsurdan modern almada bir millete dönüşmesinde milli basın faaliyetlerinin oldukça büyük bir etkisi vardır.

Çarlık Rusya'nın Kafkasya ve Azerbaycan'ı işgal etmesinden sonra yerel halka ilişkilerini geliştirmek ve hükümetin aldığı kararları ve kanunları halka duyurmak için 1823'te Tiflis'te Tiflisskie Vedomosti (Tiflis Haberleri) adıyla resmi bir gazete çıkarmıştır. Bu gazete daha sonra Gürcüce ve Türkçe yayınlar da yapmıştır (Akpınar, 1994, s. 89). Bu gazete ve bunun devamında çıkarılan diğer gazeteler Çarlık Rusya tarafından ve sadece halkı bilgilendirmek amacıyla çıkarıldığı için milli basın kapsamında değerlendirilemez.

Azerbaycan'da milli basın 1875 yılında Hasan Bey Zerdabi tarafından çıkarılmış olan Ekinci Gazetesinin yayınlanmaya başlamasıyla ortaya çıkmıştır. Bu gazete dönemin toplumsal, siyasi, ekonomik ve edebi meselelerine yer vermiş ve sade bir dille yazılmıştır. Bu gazetenin çıkarılması, Azerbaycan toplumsal konularının konuşulmasında ve aydınların bir çatı altında toplanmasına vesile olmuştur. Azerbaycan'da yeni usulde eğitim veren okulların yaygınlaşması, toplumsal yardım cemiyetlerin kurulması, edebi bir dilin oluşması, halkın dini hurafelerden kurtulması, halkın bilgilendirilmesi gibi konularda Ekinci gazetesi önemli bir rol üstlenmiştir. Gazetede özgürlük, demokrasi ve kadın haklarından bahsedilmiştir (Akpınar, 1994, s. 89-90). Çarlık yönetiminin sansürlerinden dolayı, Ekinci gazetesi siyasi meselelerle yeterince ilgilenememiştir. Gazete son sayılarında siyasi ve toplumsal konulara ağırlık

vermiş, özellikle son makalelerde Türk milliyetçiliği işlenmiştir. Ortak bir Türk dili oluşturulması fikri de Ekinci gazetesinde üstü kapalı bir şekilde ima edilmiştir (Akçura, 1978, s. 88). Osmanlı yanlısı olarak görülmesinden dolayı Çarlık yönetimi gazeteyi 1877 yılında kapatmıştır. Gazetenin özellikle edebi bir dil yaratması ve o zamana kadar dağınık olan aydınları bir araya getirmesi bir aydın sınıfının doğmasına yol açmıştır. Azerbaycan'da ceditçi fikirlerinin yayılmasında da Ekinci gazetesinin önemli bir rolü vardır. Ekinci gazetesi kendisinden sonra gelecek gazete ve dergilerin anadilde çıkmasına ve toplumsal, siyasi ve kültürel konuların işlenmesine zemin hazırlamıştır.

Ekinci gazetesinin kapatılmasında sonra Said ve Celal Ünsizade kardeşler Tiflis'te Ziya (1879-1880) gazetesini yayınlamaya başlamıştır. Bu gazeteyi daha sonra aynı kardeşlerden Said Ünsizade'nin çıkarmış olduğu Ziya-yı Kafkasiyye (1880-1884) takip etmiştir. Bu gazetelerden sonra aynı kardeşlerden Celal Ünsizade'nin Tiflis'te çıkarmış olduğu Keşkül (1883-1891) adlı dergi takip etmiş ve daha sonra bu dergi gazeteye çevrilmiştir. Keşkül medreselerin ıslah edilmesi, Usul-u Cedit okullarının açılması, kütüphanelerin kurulması ve tiyatrunun geliştirilmesi gibi konuları işlemiştir. Keşkül'ün en önemli yanı ise Azerbaycan'da ilk defa "millet" kavramının kullanmasıdır. Bu kavram siyasi ve kültürel manada ele alınmış, dinin ve milletin farklı şeyler olduğu burada anlatılmıştır (Akpınar, 1994, s. 90-91). Azerbaycan Türklerinin Müslüman toplumdaki milli kimliğe geçişinde ve milli bilincin ortaya çıkmasında Keşkül'ün önemli bir yeri vardır.

1883'te Gaspıralı İsmail Bey tarafından Kırım'ın Bahçesaray ilçesinde çıkarılan Tercüman gazetesinin Rusya'daki Türkler arasında milli uyanışın oluşmasında önemli bir yeri vardır (Çağla, 2002, s. 51). Tercüman gazetesi, Avrupa tarzı eğitim modelini yaygınlaştırmak ve ortak bir Türkçe dili tesis etmek gibi amaçlar taşımıştır. Tercüman gazetesi yalnızca Rusya'daki Türkler arasında değil Osmanlı devletindeki Türkler arasında da ilgiyle takip edilmiş ve Gaspıralı'nın fikirleri burada da etkisini göstermiştir (Devlet, 1988, s. 47). Bu yönüyle Tercüman gazetesi, Türkler arasında milli bilincin oluşması ve milliyetçilik fikrinin yayılmasında önemli bir yer edinmiştir.

Keşkül'ün Çarlık hükümeti tarafından kapatılmasından 1903 yılında Şark-ı Rus gazetesinin yayın hayatına başlamasına kadar Azerbaycan Türkçesiyle gazete ve dergi

çıkarılması yasaklanmıştır. 1903 yılında Mehemmed Ağa Şahtahtlı tarafından çıkarılan Şark-ı Rus gazetesi daha çok toplumsal, siyasi ve edebi konuları işlemiştir (Akpınar, 1994, s. 91).

1904-1905 yılları arasında meydana gelen Çarlık Rusya-Japonya savaşını Rusya kaybetmesinden sonra, Çarlık yönetimi ülkedeki karışıklığı önlemek amacıyla 17 Ekim 1905 tarihli düşünce ve basın özgürlüğüne yönelik bir bildiri yayınlamıştır. Bu bildiriden sonra Rusya Türkleri arasında siyasi, toplumsal ve kültürel alanda gelişmeler meydana gelmiştir. Özellikle bu tarihten sonra Azerbaycan basınında büyük gelişmeler yaşanmıştır.

1905 Rus ayaklanmasıyla birlikte hükümetin keyfi denetimleri zayıflamış, bu döneme kadar baskı altında kalan aydınların enerjileri açığa çıkmış, hayır ve eğitim kurumları açılmış, tiyatro ve sanat dernekleri çoğalmıştır. Bunun yanı sıra yerel dilde kitaplar basılmış, daha önce sürekli sansürlenmiş ve yasaklanan Azerbaycan basını 1905-1917 yılları arasında altın çağını yaşamıştır. Bu dönemde altmış üç gazete ve dergi birkaç istisna dışında genelde Bakü'de çıkarılmış ve bunun sonucunda Bakü şehri Kazan'ı geride bırakarak Rusya Müslüman toplumunun gazetecilik merkezi haline gelmiştir. Bu gazetelerin çoğu geçici ve yerel kapsamda kalmasına rağmen Hayat, Füyuzat ve İrşad gibi dergi ve gazeteler entelektüel düzeyleri ve standartları oldukça yüksek yayınlar olmuştur. Bu gazetelerin Azerbaycan dışında da önemli bir okuyucu kitlesi yakalamıştır. Bu gazetelerin dışında Hindistan ve Afganistan gibi ülkelerde bile okuyucusu bulunan ve son derece popüler olan mizah dergisi Molla Nasreddin, basın alanında önemli bir yer teşkil etmiştir (Swietochowski, 2004, s. 56).

Azerbaycan basınında önemli bir yere sahip olan Hayat gazetesi 1905-1906 yılları arasında faaliyet göstermiştir. Hayat gazetesi Azerbaycan Türk burjuvazisinin önde gelen isimlerinden Hacı Zeynelabidin Tagıyev tarafından kurulmuş, yöneticiliğini ise Ahmet Ağaoğlu ve Ali Bey Hüseyinzade yapmıştır. Gazete kapandıktan sonra yine, Tagıyev'in sahibi olduğu, Ali Bey Hüseyinzade'nin yöneticiliğini yaptığı Füyuzat dergisi çıkarılmaya başlanmıştır. Hüseyinzade bu dergide Osmanlı Türkleri ve Çarlık Rusya Türklerinin ortak bir dil ve kültür etrafında birleşmesini savunmuş, Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkmasının ve gelişmesinin yolunu açmıştır

(Akpınar, 1994, s. 93). Bu gazete ve dergilerle birlikte kültürel ve siyasal milliyetçiliğin ilk temsilcileri ortaya çıkmıştır.

Dönemin bir diğer önemli dergisi Molla Nasreddin, Celil Memmedguluzade ve Ömer Faik Numanzade tarafından 1906-1921 yılları arasına Tiflis'te yayınlanmıştır. Azerbaycan'ın önde gelen mizah dergisi olma özelliği taşıyan Molla Nasreddin, geniş bir coğrafyada okuyucuyla buluşmuş, önemli yankılar uyandırmış ve kendine has bir edebi ekol ortaya çıkarmıştır. Bu dergi Azerbaycan edebiyatında demokratik düşüncelerinin gelişmesine, toplumun yenilemesine ve Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Dergi aynı zamanda Kafkasya, İran ve Türkiye'nin siyasi ve sosyal hayatını eleştirmiştir (Akpınar, 1994, s. 93). Toplumun cehaleti, eğitimin mevcut durumu, din adamları, kadınların toplumsal yaşamda geri plana atılması, Çarlık Rusya'nın sömürge politikaları derginin eleştirdiği diğer konular arasında yer almıştır. Dergi aynı zamanda anadile yazmaya, modern eğitime, toplumsal yenileşmeye ve milli bilincin oluşmasına önem vermiştir.

Azerbaycan'da modernleşmenin etkisini gösterdiği alanların başında basın gelmiştir. Bu dönem Azerbaycan kadın hakları savunucusu Hamide Hanım tarafından Işık gazetesi çıkarılmıştır. Kadın özgürlüğü ve hakları gazetenin başlıca konuları arasında yer almıştır (Zenkovsyk, 1971, s. 149).

Resulzade gibi önemli kişilerin kuruluşunda yer aldığı Himmet adlı illegal derginin yayın hayatı ise kısa sürmüştür. Resulzade bu dergide milli birlik çağrısında bulunmuş, Azerbaycan gençliğinin sosyalist, milliyetçi, demokrat ya da ceditçi olarak bölünmesine tepki göstermiş, sosyalizm ve demokrasinin İslam'a aykırı olmadığını belirtmiştir. Resulzade aynı zamanda 1906-1907 yılları arasında çıkarılan Tekâmül gazetesinin editörlüğünü yapmış, bu gazetede millet ve milliyetçilik gibi konuları ele almıştır (Çağla, 2002, s. 58-59). Resulzade tarafından 1915-1918 yılları arasında çıkarılan Açık Söz gazetesi Azerbaycan'da milliyetçilik düşüncesinin gelişmesinde önemli rol oynamış ve edebi dilin Azerbaycan Türkçesi olmasında etkili olmuştur (Akpınar, 1994, s. 94). Azerbaycan'da milliyetçi fikirlerin ortaya çıkmasına, milli bilincin oluşmasına ve milli bir devletin kurulmasına kadar birçok alanda etkili olmuş Resulzade gazeteciliğe ve basına oldukça önem vermiştir.

Mirza Bala Mehmetzade, bu dönemdeki basının amaçları şu şekilde sıralamıştır:

1. Okullarda ve ders programlarında Azerbaycan Türkçesinin kullanılması.
2. Milli okulların kurulması ve mahalle, köy ve cami okullarında Farsça yerine Azerbaycan Türkçesinin uygulanarak modern yöntemlerle okulların açılması. .
3. Çarlık yönetiminin okullarında Azerbaycan Türkçesinin öğretilmesi.
4. Ruhani idarelerle İslami vakıfların yönetimi Müslüman halk tarafından seçilmiş ulema ve memurlar eliyle yürütülmesi
5. Eğitim ve hayır için çalışan cemiyetler kurulması.
6. Belediye ve Duma seçimlerinde Müslümanlara karşı uygulanan kanuni sınırlandırmalara karşı mücadele edilmesi.
7. Müslümanlara vatandaşlık hakkının tanınması ile siyasi ve idari haklardan diğer halklar gibi eşit derecede yararlanması (Mehmetzade, 1991, s. 20).

Maddi sıkıntılar, yeteri kadar okuyucunun bulunmaması ve Çarlık rejiminin sansüründen dolayı, çıkarılan gazete ve dergilerin çoğu kısa ömürlü olmuştur. Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin önde gelen isimlerinin hemen hepsi basın faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu durum, Azerbaycan'da milliyetçiliğin yayılmasında ve entelektüel açıdan gelişmesinde basının önemli rol oynadığını göstermiştir (Zenkovsyk, 1971, s. 148).

Sonuç olarak, Azerbaycan'da Ceditçilik hareketiyle birlikte toplumsal alanda meydana gelen yenileşme beraberinde Azerbaycan'daki Türk burjuvazisinin finanse ettiği basını yaygınlaştırmıştır. Çarlık rejiminin sömürge ve asimilasyon politikalarına karşı basın önemli bir yer teşkil etmiş, Azerbaycan Türkleri arasında millet bilincin ve milli kimliğin oluşmasına neden olmuştur. Azerbaycan'daki basın faaliyetleri ortak edebi bir dilin oluşmasının ve milliyetçi ideolojinin kitlesel destek sağlamasının da katkı sunmuştur. Böylece milliyetçi fikirler geniş bir sosyal tabana yayılmıştır. Ayrıca, Azerbaycan Türklerinin sosyo-ekonomik hakları, siyasi ve kültürel talepleri basın yoluyla duyurulmuştur. Azerbaycan'da milli basının bir diğer önemli yanı ise halkın cehaletten kurtulması, bilginin yaygınlaşması ve eğitimin modernleşmesine katkı sunmuş olmasıdır.

1.8. Modern Edebiyat

Avrupa'da ortaya çıkan milliyetçilik akımı kendisini edebiyat alanında da hissettirmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan toplumu hızlı bir modernleşme ve gelişme sürecine girmiş, siyasi, sosyal ve ekonomik alanda görülen modernleşme ve gelişme edebiyatı da etkilemiştir. Bu dönemde Azerbaycan edebiyatı ile Batı edebiyatı arasındaki etkileşimin sonucunda; vatanseverlik, millet, özgürlük ve demokrasi gibi kavramlar Azerbaycan edebiyatında işlenmiştir. Bu dönemin edebiyatçıları geleneksel edebiyatın dışına çıkılarak, edebiyata yeni bir boyut kazandırmıştır. Aynı zamanda edebiyatın modernleşmesiyle birlikte anadilde yazmanın önemi artmış, siyasi ve toplumsal konularda halkı bilinçlendirmek edebiyatın amacı haline gelmiştir. Bu dönemin edebiyatçıları kendilerinden sonra gelecek kuşakları etkilemiş, Azerbaycan Türkleri arasında milli bilincin oluşmasına ve milliyetçiliğin yaygınlık kazanmasına neden olmuşlardır.

19. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'nın Azerbaycan'ı işgal etmesiyle birlikte Azerbaycan edebiyatı üzerinde Rus edebiyatının etkisi oluşmuştur (Akpınar, 1994, s. 39). Bu dönemde Azerbaycan edebiyatı halkı bilinçlendirmek ve gericilikle mücadele etmek gibi konuları işlemiştir. Ayrıca Çarlık Rusya'nın baskıcı yönetimini, zulüm ve haksızlıklarını halka göstermek edebiyat ve edebiyatçıların başlıca amacı haline gelmiştir (Baykara, 1975, s. 69). Ayrıca, yazarlar toplumun kendi sorunlarında aktif ve mücadeleci olması gerektiğini vurgulamış, milli kimliğin ve bilincin oluşması için belli girişimlerde bulunmuşlardır.

Azerbaycan'da başlayan edebi hareketin önde gelen isimleri arasında; Mirza Fethali Ahundzade, Seyyid Azim Şirvani, Necip Bey Vezirli, Celil Mehmetkuluzade ve Neriman Nerimanov vardır. Azerbaycan edebiyat tarihinde realist nesir, tiyatro yazarlığı, hiciv, komedi ve hikâye ve diğer edebi tarzlar bu dönemde açığa çıkmıştır. Bu dönemin edebiyatçıları halkla kaynaşmak ve onlara siyasi, sosyal ve ekonomik konularda bilinçlendirmek için edebi dilin sade olmasına özen göstermişlerdir. 19. yüzyılın ilk yarısında yazılan eserlerin önemli bir kısmı Farsça yazılmışken, 20. yüzyılın başlarında milliyetçi fikirlerin güçlenmesiyle birlikte Azerbaycan Türkçesi daha çok ön

plana çıkmıştır (Baykara, 1975, s. 69-70). Resulzade de dil tartışmalarına katılmış, sade ve halk tarafından anlaşılır bir kullanmanın gerektiğini savunmuştur. Resulzade, mahalli şivelere dayalı bir dilin ve “Türklükle” alakası olmayan Osmanlıca'nın kabul edilmeyeceğini belirtmiştir. Böylece milliyetçi bir edebiyatın oluşmasına yol açmıştır (Mehmetzade, 1991, s. 45).

Modern Azerbaycan edebiyatının kurucusu olarak görülen Mirza Fethali Ahundzade, çıkardığı eserlerde siyasi ve ekonomik eşitlik üzerinde durmuş ve Azerbaycan toplumunun Çarlık Rusya tarafından sömürüldüğünü yazmıştır (Baykara, 1975, s. 74). Ahundzade, sekülerizm, özgürlük, demokrasi, kadın hakları ve çağdaş eğitim gibi konulara eserlerinde yer vermiştir (Akınar, 1994, s. 54). Ahundzade, okuma yazma bilmeyen halka mesajını iletmek için özellikle tiyatroyu seçmiştir. Böylelikle daha geniş halk kesimlerine ulaşma imkânı bulmuştur.

Azerbaycan'da geleneksel toplum anlayışının dışında ortaya çıkan “millet” kavramını ilk defa Ahundzade ele almıştır. Ahundzade, “Türk milleti” tabirini kullanarak, Azerbaycan Türklerinin geleneksel ilişki dışında yeni bir ilişki kurmasını önererek, toplumun yeni bir amaç doğrultusunda kendi içinde dayanışma ve kaynaşma sağlamasını istemiş, bir millet olma sürecinin kültürel ayağını gerçekleştirmiştir (Veliyev, 2004, s. 84). Ziya Gökalp'e göre, Ahundzade Çarlık Rusya'da Gaspıralı gibi Türk milliyetçiliğinin önde gelen isimleri arasındadır (Gökalp, 1968, s. 9). Yusuf Akçura ise, Gökalp'in bu fikrine karşı çıkmış ve Ahundzade'nin eserlerinde dilde milliyetçilik yaptığını ama onu büyük bir Türk milliyetçisi olarak değerlendirmenin doğru olmayacağını söylemiştir (Akçura, 1978, s. 66). Ahundzade, Milliyetçi fikirler doğrultusunda eserler vermemiş olsa da, çağdaş Azerbaycan edebiyatının önde gelen ismi olmuş, ortak edebi bir dil geliştirmiş ve kendisinden sonra gelecek milliyetçi entelijansiyanın yolunu açmıştır.

Ahundzade, 1863 yılında İstanbul'a giderek, Arap alfabesinin ıslahıyla ilgili görüşlerini Sadrazam Keçecizade Fuad Paşa'ya sunmuş ve çeşitli aydınlarla görüşmüştür. Ama alfabe meselesiyle ilgili görüşmelerden bir sonuç alamamıştır (Akçura, 1978, s. 65). Yenileşme hareketiyle birlikte, Azerbaycan Türkleri üzerinde Arapça, Farsça ve

Rusçanın etkisi azalmış, Azerbaycan Türkçesine verilen önem artmıştır. Bu gelişmelere paralel bir şekilde alfabe tartışmaları yaşanmıştır.

Şirvani, Azerbaycan aydınlarını bir araya getirmiş ve onlar arasında dayanışma ve birliği sağlamıştır. Böylece daha önce bireysel faaliyetlerde bulunan edebiyatçılar, Şirvani sayesinde belli bir topluluk haline gelmiştir. Bu tür topluluklar bir nevi ilk siyasi topluluklar olarak değerlendirilebilir. Şirvani, edebi bir dilin yaratılması ve milli kültürün temellerinin atılması noktasında oldukça önemli rol oynamıştır (Veliyev, 2004, s. 82). Şirvani, Hasan Bey Zerdabi'nin çıkarmış olduğu İkinci gazetesinde yazarlık yapmıştır. Bu gazetede yazılarında toplumsal ve siyasi konuları ele almış ve ortak bir edebi dil birliğini savunmuştur. Şirvani, Azerbaycan toplumunda milli kimliğin yaratılması, milli bilinci oluşması ve milliyetçi fikirlerin yayılması noktasında önemli rol oynamıştır.

20. yüzyılın başında Azerbaycan'da, bağımsızlığını kazanmak, Çarlık Rusya'nın baskılarına son vermek, sömürge olmaktan kurtulmak, toplumun eğitim ve sosyal problemlerini milli bir zeminde çözmek isteyen Hüseyin Cavit, Muhammet Hadi, Abdullah Şaik, Abbas Sihat ve Ahmet Cevat gibi edebiyatçılar ve şairler romantizm edebi akımını ortaya çıkarmıştır. Bu edebiyatçılar ve şairler halkın istek ve ideallerini konu edinmişlerdir (Baykara, 1975, s. 180).

Sonuç olarak, Çarlık Rusya'da meydana gelen devrim, modern Azerbaycan edebiyatının geleceği açısından önemli gelişmelere yol açmıştır. 1905'de gerçekleşen devrimden sonra edebiyatçılar daha rahat hareket etme olanağına kavuşmuş, milli unsurlara ve toplumsal konulara daha fazla yer vermeye başlamıştır. Azerbaycan modern edebiyatı, geleneksel ve milliyetçi bir dil kullanmıştır. Azerbaycan toplumunun kolektif hafızasının oluşmasında, tarihsel anlatıların işlenmesinde ve milliyetçi ideolojinin güçlenmesinde Azerbaycan modern edebiyatının etkileri oldukça fazladır.

3. AZERBAJCAN'DAKİ TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİ BELİRLEYEN DIŞ ETKENLER

Azerbaycan Türklerinde millet bilincinin nasıl oluştuğunu belirlemek ve açıklamak oldukça zordur. Bu süreçte farklı iç ve dış temel dinamikler etkili olmuştur. Bu zorluğun üstesinden gelmek için bu başlık altında Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğini etkileyen dış etkenler üzerinde durulmuştur. Azerbaycan tarih boyunca birçok kültürü, medeniyeti, dini ve etnik unsuru içinde barındırmıştır. Oldukça zengin yer altı kaynaklarına sahip olan Bakü, farklı etnik unsurların burada toplanmasına neden olmuştur. Çarlık Rusya'nın sömürge politikası ve milliyetçi akımların Azerbaycan'da etkisini göstermesiyle beraber etnik farklılaşma süreci başlamıştır. Liberalizm, sosyalizm, laiklik, sekülerizm ve Ermeni milliyetçiliği gibi dış etkenler Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin şekillenmesinde ve gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

20. yüzyılın başlarında milli bir kimlik inşa etmek isteyen entelijansiya, milliyetçi ajitasyon yoluyla kitlesel bir destek sağlamak istemiştir. Hroch'un B evresi olarak adlandırdığı bu dönemde, Çarlık yönetiminin sömürge ve asimilasyon politikaları ve Ermenilerle yaşanan etnik çatışmalar bu ajitasyonu güçlendirmiştir. Kısa bir sürede kitlesel bir harekete dönüşen Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği C evresine geçmiştir.

1.9. Çarlık Rusya'nın Sömürge ve Asimilasyon Politikaları

Sömürgeciliğe karşı verilen mücadelenin önemli bir kısmı milliyetçilik adına yürütülmüştür. Ortak bir tarihi, dini ve dili olan halkların, yabancı ve işgalci bir büyük güce karşı birleşmesinde milliyetçiliğin önemli bir rolü vardır (Eagleton, Jameson, & Said, 1993, s. 71). Çarlık yönetiminin sömürge politikalarına karşı verilen mücadelede halkı bir araya getirmekte milliyetçiliğin önemli bir yeri vardır. Verilen bu mücadelenin başını burjuva sınıfı ve entelijansiya çekmiştir. Ayrıca Azerbaycan Türklerinin bir araya gelmesinde Çarlık rejiminin yarattığı “öteki” bir dış etken olarak değerlendirilebilir. Rusların farklı bir dine ve kültüre sahip olmaları, Azerbaycan Türklerinin onları

“yabancı” olarak görmesine neden olmuştur. Farklı bir dine ve kültüre sahip olan Çarlık Rusya’ya karşı birleşme fikri milliyetçi ideoloji ve hareketlerin temel dayanaklarından biri olmuştur. Bu durumun sonucunda da Azerbaycan Türkleri “öteki” karşısında kendi kimliğini ortaya çıkarmış ve geliştirmiştir.

Azerbaycan’da millet bilincinin oluşması Avrupa’da ortaya çıkan milliyetçi fikirlerin dünyanın geri kalan bölgelerinde de etkilerinin hissedildiği 19. yüzyılda görülmüştür. Milliyetçi fikirlerin Azerbaycan’da etkisinin hissedildiği bu dönemde, Azerbaycan Çarlık Rusya tarafından işgal edilmiştir. Çarlık Rusya’nın sömürge ve asimilasyon politikasına karşı kendi kültürünü ve “benliğini” korumak isteyen Azerbaycan Türkleri kendine özgü bir milliyetçilik anlayışı geliştirmişlerdir. Azerbaycan, 19. yüzyılın başından 1917’de Çarlık rejiminin yıkılmasına kadar devam eden süreçte sömürge politikalarıyla yönetilmiştir. Çarlık Rusya hem sömürge politikalarıyla hem de sosyal ve kültürel etkileriyle Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkmasına ve şekillenmesine doğrudan etkili olmuştur.

19. yüzyılın başında Çarlık Rusya’nın işgaline karşı gelen kişilerin elinden toprakları alınmış, işgale yardım eden ya da Çarlık yönetimine sadık olan ağa ve beylere verilmiştir. Bu durum 1841 yılına kadar devam etmiş, daha sonra toprakları kullanım hakkı Çarlık yönetimine devredilmiştir. Bu tarihten sonra Çarlık yönetimi, Kamendant adı verilen bir askeri idare biçimiyle Güney Kafkasya bölgesini yönetmiştir. Bu yeni askeri yönetim biçimi Türkler, Ermeniler ve Gürcüler tarafından hoş karşılanmamıştır. Bu halkların hem toprakları elinden alınmış hem de askeri yönetim tarafından kötü muamele görmüşlerdir. Çarlık yönetiminin bölgeye gönderdiği memurlar askeri yönetimin yaptığı haksızlıkları ve hukuksuzlukları Çarlık yönetimine rapor edince askeri yönetimden vazgeçilmiş, bunun yerine sivil bir yönetim kurulmuştur. Yeni kurulan bu sivil yönetimin amacı ise Güney Kafkasya bölgesinde yaşayan halkları Ruslaştırmak olmuştur. Azerbaycan Türkleri bu süreçte askeri ve sivil yönetimin sömürge ve asimilasyon politikalarına karşı çeşitli isyanlarda bulunmuştur (Baykara, 1975, s. 30-34).

Çarlık yönetimi sömürge idaresini Azerbaycan’da sürdürmek için toprakların mülkiyetini ağa ve beylere bırakmış, böylelikle Azerbaycan köylüsünü ağa ve beylere

mecbur etmiştir. Çarlık yönetimi 1846 yılında çıkardığı Çar Fermanı ile Azerbaycan'ın işgal edilmeden önce ağa ve beylerin idare ettikleri hanlık topraklarını onlara bırakmıştır. Aynı zamanda güvenlik ve yargıda bu kişilere verilmiştir. Köylüler bu yerel toprak sahiplerine çeşitli vergiler vermek zorunda kalmıştır. Çarlık yönetimi yerel toprak sahipleri üzerinden halkı denetlemek ve sömürmek istemiştir. Bu durum Azerbaycan'da 1870 yılına kadar sürdürmüştür. Bu kölelik durumu her ne kadar hukuken son bulmuş olsa da, ekonomik açıdan devam etmiştir (Baykara, 1975, s. 34-36). Hanlıklar döneminde ekonomik olarak sömürülen halk, Çarlık Rusya döneminde ekonomik, siyasi ve kültürel alanlarda sömürülmüştür. Çarlık yönetiminin sömürge politikaları 1917 yılına kadar devam etmiştir.

Azerbaycan Türkleri, dini ve etnik mensubiyetleri nedeniyle Çarlık Rusya tarafından tehlike olarak görülmüş, Çarlık yönetimi bu farklılıkları ortadan kaldırmak ve onları sindirmek istemiştir. Çarlık yönetimi bu politikasının başarısız olduğunu anlayınca, Rusça bilen ve yönetime sadık memur yetiştirme politikasına yönelmiştir. Güney Kafkasya bölgesinde bulunan halk böylelikle Çarlık Rusya'ya daha kolay "entegre" olacaktı. Çarlık Rusya'nın açmış olduğu modern okullara giden halk daha sonra önemli üniversitelerde eğitimlerine devam etmiş ve böylece, Batı Avrupa'da ortaya çıkan özgürlükçü ve milliyetçi fikir akımlarıyla tanışma olanağı elde etmiştir.

Azerbaycan'da yeni ölçü ve ağırlık birimlerinin kullanılması ve ortak para birimine geçişle birlikte ekonomik ve toplumsal bütünlük sağlanmıştır (Swietochowski, 2004, s. 18). Bu dönemde ticaretin gelişmesiyle birlikte, Çarlık yönetiminin bölgedeki etkinliği aynı oranda artmıştır. Çarlık yönetimi ekonomisini kalkındırmak ve geliştirmek için 1859 yılında Bakü'de petrol üretimine başlamış, daha sonra bu yerler yabancı yatırımcılara uzun vadeli kiraya verilmiştir. Böylece, Bakü dünya petrol üretiminde önemli bir yer edinmiştir. Bakü'de kapitalist ekonominin büyümesine paralel bir şekilde nüfusta artmış, sosyo-kültürel bir gelişme görülmüştür (Swietochowski, 2004, s. 20-21). Sanayinin gelişmesi ve kapitalist sermayenin Azerbaycan'a girmesi her ne kadar Azerbaycan toplumunu çeşitli açılardan kalkındırmış olsa da, ülkedeki kaynakların sömürülmesi de hız kazanmıştır.

Çarlık yönetimi altındaki halkın yarısından fazlası başka bir anadili konuşuyordu. 19. yüzyılın sonlarında, Çarlık yönetimi Ruslaştırma siyaseti doğrultusunda okullarda sadece Rusça eğitim verilmesi kararı almıştır (Anderson, 2017, s. 103-104). Anderson'a göre bu asimilasyon politikalarının hem ideolojik hem de pratik bir yanı vardı. Sömürge devletinin bir memurlar ordusuna ihtiyacı vardı. Bu memurların kullanışlı olmaları gerekiyordu, yani merkezdeki halk ve sömürge bölgesindeki halk arasında iletişim sağlaması için iki dilli olmaları gerekiyordu (Anderson, 2017, s. 131). Resulzade, Çarlık rejiminin Ruslaştırma politikasının iki şekilde yapıldığını söylemiştir. Bunlardan ilki, Molla ve ulema sınıfının kendi kontrolünde tutmak için Şii ve Sünnileri ayırıştırarak bir dini idare tesis etmiştir. İkinci ise, Ruslaştırma amacı taşıyan Rus okullarını Azerbaycan'da açmıştır (Resulzade, 1990, s. 13). Bu okullarda okuyan Azerbaycan Türklerinin önemli bir kısmı merkezle işbirliği yapmak yerine, Çarlık yönetiminin asimilasyon ve sömürge politikalarını eleştirmiştir.

Sonuç olarak, işgalden sonra verimli topraklara Rusların yerleştirilmesi, halka çok ağır vergi yükümlülüklerin getirilmesi, Çarlık rejiminin, halka baskı uygulaması, petrol kaynaklarını sömürmesi ve okullarda Ruslaştırma politikası izlenmesi halkta çeşitli tepkilere yol açmıştır. Çarlık rejiminin Azerbaycan bölgesinde uyguladığı sömürge politikaları ve etnik kimlikler üzerinde homojenleştirici bir etkisinin olması, diğer etnik kimliklerde bir direnç oluşturmuş ve millet olma bilincini hızlandırmıştır. Böylece, Ruslaştırma politikası hedefinin tam aksi doğrultudaki siyasi gelişmelere neden olmuştur. Söz konusu politika, Azerbaycan Türkleri arasında etnik ve siyasi bilincin artmasına neden olmuştur. Dolayısıyla kendisini Çarlık yönetimi altında dini ve etnik açıdan farklı gören halk arasında milliyetçi fikirler ortaya çıkmıştır.

1.10. 1905 Rus Devrimi

1905 Rus Devrimi Azerbaycan'da toplumsal ve siyasi alanda çeşitli gelişmelerin yaşanmasına yol açmıştır. Azerbaycan Türklerinin siyasete girmesi ve siyasi taleplerini dile getirmesi açısından 1905 Devrimi oldukça önemlidir. Bu dönem Azerbaycan siyasi tarihi açısından bir kırılma dönemi olarak değerlendirilmektedir. Bu dönemde kısa

süreligine de olsa kısmen özgür bir ortam oluşmuştur. Bu ortamda özellikle milliyetçi duygu ve ideoloji siyasi bir harekete dönüşmüştür.

19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında Rusya'da kuraklığın başlamasıyla birlikte şehirlerde yiyecek ve tüketim maddelerini bulmak hayli zor olmuştu. Bunun sonucunda zaten iyi olmayan ekonomi çökmüş ve bunalım başlamıştı. Bu dönemde 3000 fabrika kapanmış, 100 bin işçi, işsiz kalmıştı. Bu durum 1905 devriminin meydana gelmesine de zemin hazırlamıştı (Baykara, 1975, s. 107). Devrimin meydana gelmesinin bir diğer nedeni ise 1904 yılında başlayan Çarlık Rusya-Japonya savaşını Rusların kaybetmiş olmasıdır. Mevcut ekonomik sıkıntılara savaşın kaybedilmesi eklenince, Çarlık yönetimine güven azalmış ve devrimin meydana gelmesi için uygun ortam oluşmuştur.

8 Ocak 1905'te Petersburg'da 150 bin işçi greve katılmış, grev daha sonra Rusya'nın diğer şehirlerine sıçramıştı. Papaz Gabon adında biri grevin siyasi bir harekete dönüşmemesi için Çar'a bir dilekçe verilmesini teklif etmiş ve bu teklif kabul edilmiştir. 9 Ocak Pazar günü Çar'ın kışlık sarayına doğru 140 bin işçi yürüyüşe geçti. Çar'ın sarayı önündeki işçiler, polis ve askerler tarafından ateşe tutuldular. Binden fazlasının öldüğü ve iki binden fazla kişinin yaralandığı bu gösteri "Kanlı Pazar" olarak tarihe geçmiştir. Çar hükümetinin, kendisinden ricada bulunmak isteyen göstericileri öldürmesi tüm ülkede grevlerin ve gösterilerin başlamasına neden oldu. Gösterilere katılım sayısı 440 bin kişiyi bulmasının ardından Çarlık rejimi Petersburg'da sıkıyönetim ilan etmiştir. 1905 yılının Şubat ayında Çarlık Rusya'nın Japonya karşısında büyük bir yenilgi aldığı haberi yayılmaya başlayınca gösterilere toplumun diğer kesimleri de katılmaya başlamıştır (Kurat, 1987, s. 380-382). Güney Kafkasya bölgesinde yaşayan Türkler, Ermeniler ve Gürcüler de bu devrim hareketine katılmışlardır (Zenkovsyk, 1971, s. 68).

Çar durumun içinden çıkılmaz bir hal aldığını anlayınca vatandaşların temel insan haklarını tanıyan, Devlet Duması'nı dokunulmaz yasama ayrıcalıklarıyla donatan ve seçimler için genel oy hakkını kabul eden bir manifesto ilan etmiştir (Çağla, 2002, s. 70). Bu manifestoda yer alan maddeler ise şöyledir (Baykara, 1975):

1. *‘‘Kişi dokunulmazlığı, fikir, söz, toplantı ve dernek kurma hürriyeti gibi hakiki ilkelere dayanan vatandaşlık hürriyetinin ayrılmaz esaslarını halka bağışlamayı,*
2. *şimdiye kadar kendilerine seçim hakkı tanınmayan halk sınıflarına kanunun tayin ettiği çerçevede, genel seçim hakkı verilerek tayin edilen müddet içerisinde, en kısa zamanda (6 Ağustos 1905 kanunu ile Devlet Duması ve Devlet şurası) seçimlerinin yapılması,*
3. *Hiç bir kanunun Devlet Duması'nın tasvibi olmadan yürürlüğe girmemesi usulünün bozulmaz bir esas olarak kabul edilmesini ve bizim tarafımızdan tayin olunan hükümetlerin denetlenmesine seçim yolu ile halkın da iştirakinin mümkün kılınmasını...’’*

6 Ağustos 1905 Duma kuruluşu dair hükümler şu şekildedir (Baykara, 1975):

1. *‘‘Duma, parlamento gibi devamlı suretle etkin bir kuruldur.*
2. *Bütün devamlı ve geçici kanunlar, kadrolar, bütçe mecburi olarak onun müzakeresine sunulur.*
3. *O, bir müşavere kurulu olup, müzakere ettiği konunun hakkında kendi reyini tam serbestlikle beyan edebilir.*
4. *Seçim kanunu öncelikle köylülere dayanmaktadır. (Kanunu yapanların fikrine göre, bu sınıf çoğunluğu teşkil etmektedir ve monarşik rejime bağlı olup muhafazakardırlar.) Seçim kanunu Duma hakkında konan usule göre, Duma'nın reyi alınarak değiştirilebilir.*
5. *Seçim hakkına sahip olmak için milliyet ve din farkı gözetilmemiştir.’’*

Azerbaycan Türkleri 1905 Devrimi'nin etkisiyle birlikte çeşitli siyasi örgütler kurmuştur. Bu tarihten sonra, halk toplumsal ve kültürel meselelerle ilgilenmeye ve siyasi hakları için mücadele etmeye başlamıştır. Devrimden sonra siyasi partiler kurulmuş ve basın faaliyetleri hız kazanmıştır. Özellikle Azerbaycan'ın bağımsızlığında önemli rol oynayan siyasi teşkilatlar 1905 Devrimi'nden sonra kurulmuştur. Devrimin getirdiği siyasi hava ve Batı'daki fikir akımlarının da etkisiyle kendilerini daha önce Müslüman kimliğiyle tanımlayan halk artık kendilerini bir millet olarak görmeye başlamıştır.

Bu süreçte Rusya Müslümanları arasında üç tane kongre düzenlenmiştir. 15 Ağustos 1905 yılında gerçekleştirilen Rusya Müslümanları Birinci Kongresine Kırım, Kafkasya, İdil-Ural, Sibirya, Türkistan vb. yerlerden seçkinler katılmıştır. İsmail Bey Gaspıralı, Ali Merdan Topçubaş ve Yusuf Akçura bu isimlerin önde gelenleriydi. Bu kongrede Rusya Müslümanlarının siyasi, toplumsal ve kültürel konularda birleşmesi gerektiği savunulmuştur. Rusya Müslümanlarının 13 Ocak 1906 tarihinde gerçekleştirilen ikinci

kongresinde ise, Duma seçimlerinde Rus liberallerini temsil eden Anayasal Demokrat Partisiyle iş birliği gerçekleştireceği vurgulanmıştır. Rusya Müslümanlarının Üçüncü Kongresi 16 Ağustos 1906 yılında resmi olarak gerçekleştirildiği için oldukça önemlidir. Bu toplantıda eğitim üzerine durulmuş ve ortak bir Türkçe (Osmanlı Türkçesi) okutulup, öğretilmesi gerektiği dile getirilmiştir (Sariahmetoğlu, Devlet, & Hatipoğlu, 2013, s. 170-173).

1.11. Osmanlı ve İran'ın Etkisi

Milliyetçi fikirlerin yaygınlık kazanmasında ve milli kimliğin oluşturulmasında kimlik sahibinin benzerlik gösterdiği “dış” etkenler oldukça önemlidir. Çarlık Azerbaycan'ında yaşayan Türkler, Osmanlı ve İran'da yaşanan gelişmelerden hem etkilenmiş, hem de bu devletlerde yaşanan gelişmeleri doğrudan etkilemiştir.

Türkmençayı Antlaşmasının sonucunda Azerbaycan bölgesi Kuzey ve Güney Azerbaycan olarak ikiye ayrılmıştır. Yapılan bu antlaşmayla birlikte Azerbaycan Türkleri ikiye bölünmüştür. Ortak bir dili, kültürü ve tarihi olan bu bölgeler ayrılmalarına rağmen birbirlerini etkilemeye devam etmişlerdir. Aynı etnik kökenden gelen iki bölgenin insanı, aynı zamanda ortak bir mezhebi de paylaşıyordu. Bu ortaklık onları birbirine yakınlaştırmış ve milliyetçi bir damarın oluşmasına yol açmıştır.

20. yüzyılın başlarında hızlı bir inşa sürecine giren Kuzey Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği, Güney Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğini beslemiştir. Kuzey Azerbaycan'da sanayinin hızlı gelişmesiyle birlikte İran'dan Bakü'ye yoğun bir şekilde Türk işçi gitmiş ve buradaki siyasi hareketlerin içerisinde yer almıştır. İran'dan gelen Türk işçiler Himmet Partisi bünyesinde etkin faaliyet göstermiş ve İran'a döndüklerinde Bakü'deki sosyalist ve milliyetçi fikirlerin etkisiyle burada bir teşkilat kurmuşlardır.

İran'ın en gelişmiş bölgesi olan Güney Azerbaycan, İran'daki meşrutiyet hareketlerinde merkezi olmuştur. 5 Ağustos 1906 tarihinde İran'da meşrutiyetin ilan edilmesi hem İran'da hem de Kuzey Azerbaycan'da ilgiyle takip edilmiştir. Bu dönem Bakü'de çıkan Hayat ve İrşat adlı gazetelerde İran'daki okuyucularına seslenmiştir (Swietochowski, 2004, s. 65-66).

1908 yılında Tebriz’de başlayan isyanın liderliğini yapan Settar Han, Sabir’in şiirlerinde ve her iki Azerbaycan’ın kültüründe efsanevi kahraman olarak geçmiştir (Swietochowski, 2004, s. 67). Resulzade İran’da kaldığı dönemde, Şahın mutlak monarşisine karşı mücadele etmeleri için buradaki halkı teşvik etmiştir (Zenkovsyk, 1971, s. 152). İran’da yaşanan gelişmeler ve Rusya Türklerinin burada oynadıkları rol, Kuzey ve Güney Azerbaycan’ı birbirine yakınlaştırmıştır. Fiilen ikiye ayrılmış olsalar da, aradaki güçlü bağ sayesinde her iki bölgenin halkı da kendilerini “büyük” Azerbaycan’a ait hissetmişlerdir. 20. yüzyılın başlarında İran’da yaşanan siyasi gelişmelerin bir benzeri ise Osmanlı’da meydana gelmiştir. Osmanlı’da yaşanan siyasi hareketlilik Azerbaycan’daki Türk milliyetçilerinin ilgisini çekmiştir.

Siyasi faaliyetleri Çarlık rejimi tarafından kısıtlanan milliyetçi aydınlar, 1908-1910 arası tarihte yoğun bir şekilde İstanbul’a göç etmiştir (Zenkovsyk, 1971, s. 162). İttihat ve Terakki Cemiyeti 1908 yılında, kansız bir hareketle Sultan Abdülhamid’i meşrutiyeti ilan etmeye zorlamıştır. Fransız Devrimi’nin sloganları olan, özgürlük, eşitlik, kardeşlik gibi simgesel kavramlar savunulmuş ve despotik rejim yerine anayasal rejimin kurulması gerektiği bildirilmiştir (Winter, 2003, s. 52). Bu durumun sonucunda 23 Temmuz 1908 yılında İkinci Meşrutiyet ilan edilmiştir (Ahmad, 1971, s. 30). Meşrutiyetin ilan edilmesiyle iktidarı eline geçiren İttihat ve Terakkiciler Türkçülük fikirlerini daha rahat bir şekilde dile getirmişlerdir. Çarlık Rusya’dan gelen Ahmet Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade ve Mehmet Emin Resulzade gibi isimler Osmanlı Devleti’nde yaşanan siyasi gelişmeleri etkilemiş ve burada milliyetçi teşkilatların kuruluşunda rol oynamıştır. Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliğinin önde gelen bu isimleri, İstanbul’da siyasi ve entelektüel çevrelerle girdikleri etkileşimin sonucunda Azerbaycan’a dönen entelijansiya, bu doğrultuda hareket etmişlerdir.

Osmanlı Devleti’nde Türkçülük fikri açık bir şekilde kültürel ve siyasi bir boyut kazanarak etkinliğini arttırmıştır. Birçok dernek, cemiyet ve gazete bu dönemde açılmıştır. Osmanlı Devleti’ndeki milliyetçi hareketin ideoloğunu ise Hüseyinzade’den etkilenen sosyolog Ziya Gökalp yapmıştır (Swietochowski, 2004, s. 70). Ziya Gökalp’e göre Türkçülüğün hedefi (Gökalp, 1968, s. 22):

‘‘Bugün, harsça birleşmesi kolay olan Türkler, bilhassa Oğuz Türkleri, yani Türkmenlerdir. Türkiye Türkleri gibi, Azerbaycan, İran ve Harzem ülkelerinin Türkmenleri de Oğuz uyruğuna mensupturlar. Binaenaleyh. Türkçülükteki yakın mefkûremiz Oğuz ittihadı yahut Türkmen ittihadı olmalıdır. Bu ittihattan maksat nedir? Siyasi bir ittihat mı? Şimdilik hayır! İstikbal hakkında bugünden bir hüküm veremeyiz. Fakat bugünkü mefkûremiz Oğuzların yalnız harsça birleşmesidir.’’

Gökalp böylece, Türkçülüğün amaç ve hedefleri açıklamış ve özellikle Anadolu’da Türklerine etnik ve dilsel açıdan en yakın olan Azerbaycan Türklerine dikkat çekmiştir. Gökalp, Oğuz uyruğu üzerinden etnik kökeni vurgulamış ve farklı coğrafyalarda yaşayan Türk toplulukları arasında etnik bir özdeşleştirme yapmıştır. Böylece, Türk kimliğinin coğrafi sınırları genişletilmiş ve ortak bir vatan düşüncesi savunulmuştur. Türklerin kültürel daha sonra siyasi bir şekilde birlik kurma fikri, her iki ülkenin aydınları arasında etkileşimin artmasına neden olmuştur. 20. yüzyılın başlarındaki Türk milliyetçiliği, Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliğinin temel argümanlarını değiştirecek kadar etkili olmuştur. Bu etki Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliğinin farklı bir boyut kazanmasıyla sonuçlanmıştır. Bu etkileşim tek taraflı olmamış, çift yönlü bir akış ve etkileşim yaşanmıştır. Azerbaycan entelijansiyası, Balkan ve Trablusgarp savaşlarında, Türkçülük fikrinin etkisiyle Osmanlı Devleti’ni destekleyici yönde bir tavır alması bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

Çarlık Rusya’daki Türk entelijansiyası ve Osmanlı Türk entelijansiyasının milliyetçiliğe ve Türkçülüğe bakış açısı birbirinden farklılık göstermiştir. Çarlık Rusya Türkleri arasında daha çok millet merkezli, milli bilinçlenmeye dayalı bir milliyetçilik gelişirken, köklü bir devlet geleneğine sahip Osmanlı Türklerinde, devleti korumaya dayalı bir milliyetçilik anlayışı gelişmiştir (Oğuz, 2006, s. 115).

Sonuç olarak, Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliği, İran ve Osmanlı’da meydana gelen siyasi gelişmelerden etkilenmiş ve dönüşüme uğramıştır. Tüm bunlara ek olarak, Çarlık Rusya ve İran gibi devletlere karşısında Türk kimliğini daha geniş bir bakış açısıyla düşünmelerine neden olmuştur. Bu bakış açısının sonucunda, Azerbaycan’daki teritoryal milliyetçilik anlayışı, organik milliyetçiliğe kaymıştır. Azerbaycan Türk milliyetçiliği, İran ve Anadolu Türkleriyle sağladıkları etkileşim ‘‘biz’’ olgusun şekillenmesiyle sonuçlanmıştır. Azerbaycan’daki milli kimlik yaratma sürecinde biz ve

“öteki” olgusu, toplumun sosyolojik yapısında değişimlere yol açmıştır. Biz olarak görülen İran ve Anadolu Türkleri, Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliğinin gelişmesi ve şekillenmesi üzerinde “olumlu” bir etkiye sahip olmuştur.

1.12. Liberalizm

1905 meydana gelen devrimle birlikte Çarlık Rusya’da hızlı bir toplumsal ve siyasi dönüşüm meydana geldiğini belirtmiştik. Bu dönemde Batı’da ortaya çıkan milliyetçilik, liberalizm ve sosyalizm gibi akımlar devriminde etkisiyle toplumda karşılık bulmuştur. Liberalizmin savunduğu serbest piyasa ekonomisi, insan hakları, hukukun üstünlüğü ve özgürlük gibi kavramlar Rus liberalleri tarafından savunulmuştur. Önceki dönemden nispeten daha özgür olan bu dönemde Azerbaycan’daki Türk liberalleri de siyasi talepler doğrultusunda ortaya çıkmış ve Duma’da bu talepler dile getirilmiştir.

Azerbaycan liberalizmi, 1905 devriminin etkilerinin yayılmasına paralel bir şekilde eyleme dönüşmüştür. Müslüman toplumdaki liberal hareketler başlangıçta örgütsel biçimlerden yoksundu ve birbirlerinden kopuk olan bireylerin faaliyetleriyle sınırlı kalmıştır. İlk liberaller Kaspi gazetesinde Müslüman ve Hıristiyanlara eşit haklar talep eden beyanlar yayınlamıştır (Swietochowski, 2004, s. 46).

Azerbaycan seçkinleri 1905 devriminin siyasi havasının etkisiyle anti-sömürgeci kültür hareketlerini siyasal bir harekete dönüştürme şansı bulmuştur. Çarlık yönetiminin uzun süredir kendilerine uyguladığı asimilasyon ve ayrımcılık politikalarıyla mücadele eden seçkinler, siyasal taleplerle ortaya çıkmaya başladılar. Bu dönemin seçkinleri, hukuk önünde eşitlik, sosyal adalet, insan hakları ve yerel düzeyde kendini yönetme gibi siyasal talepleri dile getirmeye başlamıştır. Ali Merdan Topçubaşı bu yeni düzeni liberal bir bakış açısıyla; toplumun ekonomik, siyasal, kültürel ve sosyal yaşamın gelişmesi üzerindeki baskı ve sınırlamanın sonu olarak değerlendirmiştir (Çağla, 2002, s. 72-73).

Topçubaşı, Ağaoğlu ve diğer liberaller tarafından hazırlanıp Rusya Başbakanı Sergei J. Witte’ye gönderilen dilekçe Azerbaycan’daki Türk liberallerin taleplerini yansıtmıştır. Bu dilekçede Transkafkasya bölgesinin imparatorluğun diğer bölgelerine oranla kendini

yönetme ve bankacılık konularında sınırlı olanaklara sahip olduğu, bölgede yerel yönetim birimlerinin olması gerektiği ve bankaların sunduğu olanakların burada da yaygınlaşması istenmiştir. Devlet hizmetlerinde fırsat eşitliği ve okullarda anadilde eğitim olanağının sağlanması diğer talepler arasında yer almıştır. Dilekçede Rus yerleşimcilerinin göçlerine ve hazine arazilerinin dağıtımını uygulamasının son bulunması da istenmiştir (Swietochowski, 2004, s. 46-47). Bu talepler Azerbaycan Türk toplumunun Çarlık Rusya'nın geri kalan halklarıyla eşit olması gerektiğini belirtmesi açısından oldukça önemlidir.

Azerbaycan'daki Türk liberalleri, yasama organı seçimlerine hazırlanmak için Rus liberalizmini temsil eden Rus Anayasal Demokrat Parti'nin (RADP) Bakü şubesiyle yakın ilişkileri olan Müslüman Anayasal Partisi'ni kurmuşlardır. Bu parti Güney Kafkasya bölgesinin kendi yasama organına sahip ve etnik açıdan türdeş yönetsel alt birimlere bölünmüş özerk bir yer olmasını talep etmiştir (Çağla, 2002, s. 74).

1906 yılının Mayıs ayında gerçekleştirilen Birinci Duma seçimlerinde altı Müslüman aday seçimi kazanmış ve Rusya'nın diğer bölgelerinden gelen on dokuz Müslüman vekile katılmıştır. RADP Duma'daki en büyük parti olmasına rağmen kontrolü ele geçirmek için Müslüman grubun desteğine ihtiyaç duymuştur. Topçubaşı Müslüman grubun başkanı olmuştur. Bu Müslüman grup, Duma'da Güney Kafkasya bölgesinin sömürge statüsünde olmasını eleştirmiş, özyönetim ve yasal garantiler talep etmiştir (Çağla, 2002, s. 74-75).

Birinci Devlet Duma'sının hükümet tarafından feshedilmesinin ardından İkinci Devlet Duma'sı seçimleri 1906 yılının sonunda gerçekleştirilmiştir. Seçim yasalarında meydana gelen değişiklik nedeniyle Azerbaycan Türklerinden yalnızca dört kişi yeni Duma'ya girebilmiştir. Adil bir bedel ödenmesi karşılığında toprakların yeniden dağıtılması gerektiğini savunan ve Çarlık yönetiminin Müslüman halkın durumuyla ilgili yasa teklifi hazırlayan Azerbaycan Türk temsilcileri, federalist ittifaka katılmışlardır. 1907'de seçim yasalarının değiştirilmesi ve Rus olmayan milletvekillerinin sayısını sınırlayan hükümet kararnamesiyle ikinci Duma'da feshedilmiştir. Alınan kararlar neticesinde üçüncü Duma'da yalnızca bir Azerbaycan Türk'ü temsil edilmiştir. Dördüncü Duma döneminde (1912-1917) Rus liberallerinin

etkisi devam etmiş ve Müslüman grup bunlarla işbirliği yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte RADP'nin liberal düşünceleri yerini daha milliyetçi düşüncelere bırakmıştır. Böylelikle Rus liberaller kitle katılımının genişletilmesi ve herkese oy hakkının verilmesi gibi hakların iç kutuplaştırmayı artıracaklarını düşünmüşlerdir. Rus liberaller Çarlık yönetiminin Türk karşıtı politikasını desteklediklerini açıklamalarından sonra Azerbaycan'daki Türk liberalleri onlara katılmakta kararsız kalmıştır (Çağla, 2002, s. 76-77).

Bağımsız Demokratik Grup dışında, Müsavat Partisi de liberal düşüncelerden etkilenmiştir. Mehmet Emin Resulzade'nin etnik kimliklerin tanınması, özyönetim ilkesi, konuşma, basın, fikir, toplanma ve örgütlenme gibi siyasi özgürlükleri garanti eden bir liberal anayasa önerisinde bulunması Müsavat Partisinin liberal bir çizgide olduğunu gösterir (Çağla, 2002, s. 77-78).

Azerbaycan'daki Türk liberallerinin parti kurmaları ve Duma'da temsil edilmeleri siyasi taleplerini dile getirmesi açısından önemli bir adım teşkil etmiştir. Sömürge statüsünün kaldırılması, anadilde eğitim, hukuk önünde eşitlik ve özyönetim gibi talepler daha önce Çarlık yönetiminin baskı altında sesleri çıkmayan halk için önemli bir gelişme olmuştur.

3.5. Sosyalizm

Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği, dönemin etkin fikir akımlarından olan sosyalizmle yakın ilişki içinde gelişmiş ve şekillenmiştir. 20. yüzyılın başlarında Bakü şehir nüfusunu Ruslar, Ermeniler ve Türkler oluşturmuştur. Rusların öncülük ettiği sosyalist faaliyetlerin hedef kitesinde Azerbaycan Türkleri de vardı. Bakü şehrindeki Ruslar, genelde yerel yöneticiler, sanayiciler ve yüksek ücretli işçilerden oluşuyordu. Ermeniler ise şehrin ticaretinde önde gelen diğer bir gruptu. Şehrin önde gelen sanayicileri arasında Azerbaycan Türkleri bulunmasına rağmen Azerbaycan Türkleri, genelde petrol tesislerinde düşük ücretlerle çalışan işçilerden oluşuyordu (Çağla, 2002, s. 78-79). Üretim araçlarının belli bir zümrede toplanması, kapitalistlerin genelde Rus ve Avrupalı olması, işçi haklarının yok sayılması, devletin baskıcı politikaları ve kapitalist ekonomik koşullardan duyulan rahatsızlık, Azerbaycan Türk işçileri arasında sosyalist

fikirlerin yayılmasına yol açmıştır. Bu durum Azerbaycan'daki milliyetçilik ve sosyalist fikirlerin birbirini etkilemesine neden olmuştur.

Azerbaycan'daki Türk sosyalistler, Himmet Partisi tarafından temsil edilmiştir. Bu parti Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi (RSDİP) ile yakın ilişki içersindeydi. Himmet Partisinin devrimden sonra yükselişi RSDİP'in Bakü komitesiyle doğrudan ilgiliydi. Başlangıçta sosyalist fikirlere yakın olan Azerbaycan Türk aydınlarının bireysel çabalarıyla Türk işçilere sosyalist fikirler anlatılmıştır. Bu sosyalist aydınlar daha sonra 1903'te ilk tartışma çevresi kurmuş ve özellikle Azerbaycan Türkleri üzerinde propaganda faaliyetlerine başlamıştır. Bunlar arasında Sultan Mecid Efendiyev ve Asadullah Ahundov gibi isimler aynı zamanda RSDİP üyesiydi. Mehmet Emin Resulzade, Mehmet Hasan Hacinski ve Abbas Kazımzade gibi isimlerin Himmet adındaki grup dışında herhangi bir siyasi bağlantıları bulunmuyordu (Swietochowski, 2004, s. 51-52).

1905 Devrimi öncesi Bakü'deki sosyalist faaliyetler Azerbaycan Türk işçilerine oranla Rus ve Ermeni işçiler arasında daha yaygındı. Kötü çalışma koşulları işçilerin grevler ve gösteriler düzenlemesine zemin hazırlamıştır. Gazeteler ve broşürler çalışma saatlerinin fazla olmasını, toplu iş sözleşmelerinin yokluğunu ve ücretlerin yetersiz olduğunu yazmıştır. Bu dönemde Avrupa'daki işçi sınıflarıyla temasa geçilmiş ve Bakü'de işçi sınıfı kültürü oluşmuştur. 1903 yılının Temmuz ayında Bakü işçi sınıfı 50 bin kişinin katıldığı bir grev gerçekleştirmiştir. Bu sırada RSDİP Bolşevik ve Menşevik olarak ikiye ayrılmıştır. Aralık 1904'te Bolşeviklerin düzenlediği genel grevi Himmet üyeleri de desteklemiş, grevde işçi sınıfı büyük bir zafer kazanarak, Rusya tarihindeki ilk yazılı iş sözleşmesini imzalamayı başarmıştır. Bu sözleşme işçi sınıfının çalışma süreleri, ücretleri ve koşullarında iyileşme olacağı sözü vermiştir (Çağla, 2002, s. 80-82).

Bu süreçte Himmet Partisi Marksist bir ideolojiden yoksundu. Daha çok eğitimin yaygınlaştırılması, anadilde eğitim ve kadınların haklarının iyileştirilmesi üzerinde durmuş, Sosyalist devrime pek değinmemiştir (Swietochowski, 2004, s. 52). Himmet'in sosyalizmi, daha çok sosyalist ve milliyetçi fikirlerin bir karışımı olarak görülebilir (Çağla, 2002, s. 82). Himmet, Çarlık yönetiminin sömürge politikalarıyla mücadele etmek, yerel reformları gerçekleştirmek ve milliyetçi hedeflerini yaygınlaştırmak için

sosyalizmi bir araç olarak görmüştür. Sosyalizmin ezilen kesimlere eşitlik sunması, Rus sosyalistlerin federalist ilkeleri ve Azerbaycan Türklerinin tek başına Çarlık yönetimine karşı mücadele edememesi, Resulzade gibi milliyetçi aydınlardan Topçubaşı gibi burjuvalara kadar, Azerbaycan toplumunda sosyalist fikirlerin sempatiyle karşılanmasına yol açmıştır. Bunun bir diğer nedeni ise entelijansiyanın milliyetçi fikirlerini halka anlatmak ve yaymak amacıyla sosyalistlerin bu konudaki imkân ve tecrübelerinden yararlanma isteğinden kaynaklanmıştır. Dönemin milliyetçi bilincinin oluşmasında ve gelişmesinde sosyalizmin önemli bir payı vardır. Milliyetçi aydınlar arasında sosyalizmin etkisi giderek yerini milliyetçi bir perspektife bırakmıştır.

3.6. Ermeni Milliyetçiliği

Milliyetçi fikirler ve hareketler kendilerini tanımlamak ve sınırlarını belirlemek için bir “öteki”ye ihtiyaç duymuştur. Milliyetçilik, milli kimliğin dışında kalan ötekiler üzerinden kendini inşa eder ve şekillendirir. Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliğinin tarihsel süreçte kendine özgü bir şekilde ortaya çıkması ve şekillenmesi, Ermenilerin etnik ve dini açıdan öteki olarak görülmesiyle ilişkilidir. Öteki olarak görülen Ermeniler üzerinden kendi kültürünün, dilinin ve kolektif hafızasının farkına varan Azerbaycan Türklerinde millet bilinci oluşmuştur. Bu bakımdan Ermeniler ve Ermeni milliyetçiliği Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliğini birçok yönden etkilemiştir.

Azerbaycan Türkleri ve Ruslardan sonra Transkafkasya bölgesinin üçüncü büyük etnik grubu Ermenilerden oluşuyordu. Çarlık Rusya, Osmanlı ve Pers İmparatorluğu içerisinde yaşayan bu millet, 19. yüzyılın Avrupa ve Rusya’da etkili olan devrimci ve milliyetçi fikirlerden etkilenmiştir. Bu dönemde Ermeniler arasında köylü nüfus fazla olmasına rağmen ticaretle uğraşan bir orta sınıf ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın sonunda Transkafkasya’da bir Ermeni sanayi burjuvası oluşmuş, Ermeniler Bakü’de petrol üretimi, Tiflis’te ise pamuk ve tütün üretiminde etkin konuma gelmiştir (Çağla, 2002, s. 98-99). Ermeniler kentlileşmede, vasıflı işçilikte ve ticarete etkin konumdaydılar. Bakü’de sanayi şirketlerin üçte biri Ermenilerin elinde bulunuyordu (Cornell, 2011, s. 11). Nispeten diğer etnik gruplardan zengin olan Ermeniler, diğer etnik grupların kıskançlıklarını körüklemiştir (Kasımzade, 2016, s. 28).

Transkafkasya’da burjuvazinin yanı sıra Batılı düşüncelerden etkilenmiş bir entelijansiya da mevcuttu. Ermeni Gregoryan Kilisesi ve Rus Ortodoks Kilisesi’nin dini açıdan yakın olması nedeniyle Ermeniler Çarlık yönetimiyle iyi ilişkiler kurmuştur (Çağla, 2002, s. 99-100). Milliyetçi Ermeni entelijansiyası, çoğunluğu Rusya ve Avrupa’da eğitim görmüş, kendi ülkelerine döndükten sonra milliyetçilik ve demokrasi hakkındaki fikirleri halka anlatmış ve halkın milli uyanışında önemli rol üstlenmişlerdir. Bu entelijansiya, genellikle ticaret alanında etkin olan ailelerinden gelmiştir (Nalbandian, 1963, s. 46).

19. yüzyılın sonlarında sosyalist ve milliyetçi bir çizgide olan Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi ve Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun) kurulmuştur. Hınçakyan Partisi’nin öne çıkan amaçları Ermeniler için kapsamlı bölgesel özerklik ve diğer etnik azınlıklarında haklarının iyileştirilmesi olmuştur (Nalbandian, 1963, s. 109). Taşnaksutyun’un öne çıkan amacı ise, Ermenistan’ın siyasi ve ekonomik bağımsızlığına kavuşmasıdır (Nalbandian, 1963, s. 167). Taşnaklar, Osmanlı Devleti’nin egemenliği altında yaşayan Ermenilerin sosyal haklarının düzeltilmesi ve yaşam haklarının korunması için mücadele etmiştir. Bağımsız ilkesi ancak 1919’da parti programına girebilmiştir (Balı, Yumul, & Benlisoy, 2008, s. 920).

Taşnaksutyun parti programında, Transkafkasya’nın Federal bir Rus Cumhuriyeti’nin parçası olmasını, buradaki yerel halk için otonom bir yapının tesis edilmesini ve yerel bir parlamentoya sahip olması gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca, bu parti hem Türkler hem Ermeniler için vicdan, düşünce, basın, toplantı, sendika kurma, grev özgürlükleri, milli bir yönetimin olması gerektiğini, bütün milli ve dini grupların eşitliğini, sınıf farkının ortadan kaldırılmasını, bağımsız ve evrensel ilköğretim, okulların laikleştirilmesini ve anadilde eğitimi olması gerektiğini talep etmiştir (Kasımzade, 2016, s. 29). Genel anlamıyla Taşnaksutyun’un programı, milliyetçilik, Rus tipi halkçılık, liberalizm ve Marksist sosyalizmin bir karışımıydı (Kasımzade, 2016, s. 28).

Çarlık yönetiminin, Ermeni okullarını kapatması ve Ermeni Gregoryan Kilisesinin topraklarına el koymasından sonra Ruslar ve Ermeniler arasındaki iyi ilişkiler tersine dönmüştür. Bu süreçten sonra Ermeni devrimci ve milliyetçi partiler Çarlık yönetimine

ve Azerbaycan Türklerine karşı tavır almıştır (Swietochowski, 2004, s. 40). Her iki partide Ermenilerin milli çıkarları için siyasi ve toplumsal mücadele vermiştir.

Çarlık Rusya'nın Türkiye ve İran'la yaptığı savaşlardan dolayı bu ülkelerde yaşayan Ermeniler, Rusya'da Müslümanların yaşadığı bölgelere "göç" ettirilmişti. Transkafkasya bölgesindeki Ermenilerin hem Rusya ile iyi ilişkiler kurmaları hem de bölgede ekonomik ve siyasi açıdan Azerbaycan Türklerinden üstün olmaları iki toplum arasında gerilime neden olmuştur. Swietochowski'ye göre bu iki etnik grup arasında din ve yabancı düşmanlığı önyargısına dayanan bir "düşmanlık" olmuştur. Bunun sonucunda 1905 yılında bu iki etnik unsur arasında "Tatar-Ermeni Savaşı" olarak bilinen şiddetli çatışmalar meydana gelmiştir (Swietochowski, 2004, s. 38-39). Bu çatışmaya zemin hazırlayan bir diğer neden ise, 1905 Devrimiyle birlikte Çarlık yönetiminin geçici olarak devlet kontrolünü gevşetmiş olmasıdır (Cornell, 2011, s. 12). Çarlık yönetimi böylece, Rus olmayan milletler arasındaki anlaşmazlıkları kışkırtarak, sömürgeci politikalarını devam ettirmek istemiştir (Somer, 1970, s. 24).

Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasındaki ilk çatışma Bakü'de meydana gelmiştir. Swietochowski'ye göre, Taşnaklar tarafından bir Müslüman'ın öldürülmesiyle olaylar büyümüştür. 6 Şubat 1905 tarihinde Azerbaycan Türkleri Ermenilere saldırmış, karşılıklı katliam ve yağmalar meydana gelmiştir. Bu çatışmalar Bakü'yle sınırlı kalmamış Erivan ve Tiflis'e de sıçramıştır. Polisin ve askerinin müdahale etmediği olaylar 1906 yılına kadar devam etmiştir. Yaklaşık 3.100 ila 10.000 arasında kişinin hayatını kaybettiği tahmin ediliyor (Swietochowski, 2004, s. 41). Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasında yaşanan ve daha sonra yayılan bu çatışmalardan tamamen bir tarafı sorumlu tutmak doğru değildir. Yaşanan çatışmalarda bazı şehirlerde Azerbaycan Türklerinin, bazı şehirlerde ise Ermenilerin ilk ateşi açtığı bilinmektedir (Kasımzade, 2016, s. 38).

Bu çatışmalar esnasında Ermeni gruplar disiplini ve iyi organize olmuştu (Cornell, 2011, s. 12). Bu yaşanan çatışmalardan sonra Azerbaycan Türkleri arasında dayanışma ve birliktelik oluşmuş, milliyetçi fikirler ve hareketler ivme kazanmıştır. Azerbaycan

Türkleri kendini savunmak için Gence’de Difai adında gizli bir örgüt kurması da bu çatışmaların bir sonucudur.

Çağla’ya göre Ermenilerle sürekli şiddet ve savaş hali Azerbaycan’daki Türk milli kimliğinin şekillenmesinde uyarıcı bir etkisi vardır (Çağla, 2002, s. 102). Savaş ve şiddet olayları milliyetçiliği besleyen unsurlardır. Dünyadaki milliyetçi fikir ve hareketler de bu savaş ve şiddet üzerinden beslenmiş ve şekillenmiştir. Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasında yaşanan bu çatışma durumu her iki etnik grubun milliyetçiliğini dolaylı yünden etkilemiş ve gelişmelerine sebebiyet vermiştir.

Sonuç olarak, milli kimlik yaratma sürecindeki öteki olgusu, toplumsal yapının şekillenmesine, yerele ve dine bağlı ilişkilerin ulusal bir boyut kazanmasına yol açmaktadır. Milliyetçi fikir ve hareketler etnik grubun çıkarların korumak ve hızlı yayılmak için kendilerinden kültürel ve etnik açıdan farklı olanı düşman olarak görme eğilimi taşırlar. Bu durum hem Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliğinin hem de Ermeni milliyetçiliğinin günlük hayatta somut nitelik kazanmasına neden olmuştur. Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliğinin kitlesel olarak destek görmesi ve politik bir harekete dönüşme süreci de Ermeni milliyetçiliğiyle bağlantılıdır.

3.7. Sekülerizm ve Laiklik

Batı Avrupa’da Aydınlanma Çağı’nın başlamasıyla birlikte birey ve akıl ön plana çıkmış, buna bağlı olarak din gerilemiştir. Toplumda dinin egemenliğinin son bulması bireyi ortaya çıkarmış, birey ise modern anlamdaki milletleri meydana getirmiştir. Toplumlar kendini bu dönemden sonra siyasal bir topluluk olan bir millet olarak tanımlamaya başlamıştır. Bu açıdan baktığımızda milletlerin ve milliyetçiliğin ortaya çıkması, seküler düşüncenin dini düşüncenin yerini almasıyla bağlantılıdır.

Ernest Gellner bu durumu şöyle açıklıyor (Gellner, 1992): *“Aksini iddia etse bile modern insan bir kral, ülke veya dine değil bir kültüre sadakat göstermektedir. Ayrıca genel anlamıyla kullanırsak, hadım edilmiş sayılır. Yani Memlukların içinde buldukları durum evrenselleşmiştir. Modern insan artık bir akrabalık grubuna bağlı*

değildir. Kendisiyle bir anonim kültür topluluğu arasına giren önemli bir bağ da kalmamıştır.’’

Modern toplumlarda bir ‘‘gereklilik’’ olarak ortaya çıkan milliyetçilik, Azerbaycan toplumunda olduğu gibi dini düşüncenin etkisini yitirmesi ve seküler düşüncenin etkinliğini artırmasıyla ilişkilidir. Bu noktada özellikle 20. yüzyılın başında Azerbaycan toplumunda dini düşüncenin yerine getiremediği fonksiyonu önemli ölçüde milliyetçilik yerine getirmiştir. Toplumsal bütünlüğü kendi çıkarı doğrultusunda sağlama ve toplumu yönlendirme artık milliyetçiliğin eline geçmiştir.

Çağla, Azerbaycan laikliğinin kendine özgü izlediği yolu anlamak için iki temel nokta üzerinde durmak gerektiğini vurgulamıştır. Bunlardan birincisi, Çarlık Rusya devletinde meydana gelen modernleşme ve laikleşme sürecinin Azerbaycan’a yansması olmuştur. İkincisi ise, Azerbaycan’da kamusal ve özel alanların yerel aktörlerin faaliyetleri sonucunda geçirmiş olduğu değişim ve dönüşümlerdir. Bu değişim ve dönüşümler sonucunda Azerbaycan Türkleri çok ulusu bir imparatorluğun Müslüman tebaası olmaktan çıkıp laik bir ulus devletin vatandaşlarına dönüşmüştür (Çağla, 2002, s. 92).

Çarlık Rusya’da modernleşme hareketini Büyük Petro başlatmış, bu dönemde modernleşme büyük ölçüde devlet eliyle gerçekleştirilmiştir (Belge, 2007, s. 44). Rusya toplumundaki modernleşme hareketi sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Avrupa’ya eğitim için giden öğrenciler, milliyetçilik ve sosyalizm gibi ideolojilerden etkilenmiş ve Çarlık yönetimine karşı gelmiştir. 20. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya’da meydana gelen devrimlerle birlikte modernleşme ve laikleşme kamusal alanlarda hız kazanmıştır.

Daha önce bahsettiğimiz, Çarlık yönetiminin açmış olduğu iki dilli okullar ile yerel burjuvazi ve entelijansiyanın açılmasında öncülük ettiği Usul-u Cedit okulları, Azerbaycan toplumunda modernleşme ve sekülerleşmenin ilk adımları olmuştur. Aynı zamanda Cedit Hareketi’nin dini reform çağrıları Azerbaycan toplumunda geniş bir karşılık bulmuştur. Böylece, geleneksel İslam anlayışı sorgulanmaya başlanmış ve medreselerin önemi azalmıştır. Ceditçilerin etkisiyle toplumda eğitim başta olmak üzere her alanda modernleşme ve sekülerleşme yaşanmıştır. Bu dönemde Molla Nasreddin

gibi dergiler Çarlık yönetimiyle iyi geçinen din adamlarını ve geleneksel İslam anlayışını eleştirmiştir.

Müsavat Partisinin 1912’de kabul edilen programıyla birlikte laik milliyetçilik Azerbaycan siyasi tarihine girmiştir. Ayrıca, Resulzade ümmet ve millet kavramlarının birbirinden farklı olduğunu da belirtmiştir (Çağla, 2002, s. 97).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN'DAKİ TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN SİYASALLAŞMASI

1. AZERBAYCAN'DAKİ TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN SİYASİ BİR NİTELİK KAZANMASINDA ETKİLİ OLAN KİŞİ VE KURULUŞLAR

Çarlık Rusya'da Petro ile başlayan modernleşme ve reform hareketleri sonraki dönemlerde devam ederek, Rusya'nın toplumsal, siyasal ve ekonomik hayatında önemli değişikliklere neden olmuştur. 19. yüzyılda Çarlık Rusya'da yaşanan modernleşme ve sanayileşme hareketleri, Azerbaycan'ın toplumsal, siyasal ve ekonomik hayatını derinden etkilemiştir. Batı Avrupa ve Rusya etkisi hem millet inşasında hem de demokratikleşme, modernleşme ve sekülerleşme gibi temel süreçlerde baskın olmuştur. Batı Avrupa'da ortaya çıkan sosyalizm, liberalizm ve milliyetçilik gibi ideolojiler bu dönemde hem Ruslar arasında hem de diğer etnik gruplar arasında yaygınlık kazanmıştır. 20. yüzyılın başlarında Rusya'da meydana gelen devrimler Azerbaycan siyasetini hareketlendirmiş, siyasi temsilin yolunu açmış ve milliyetçi kuruluşların siyasi bir harekete dönüşmesine neden olmuştur.

Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin siyasal bir boyut dönüşmesiyle birlikte, milliyetçilik gündelik hayatta somut bir nitelik kazanmış ve kitlesel bir milli hareketin oluşmasına yol açmıştır. Hroch'un milli hareketin ve milliyetçi ideolojinin başarılı olması için gerekli olarak gördüğü C evresine geçiş, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin siyasi bir harekete dönüştüğü ve kitlesel bir destek gördüğü dönemde meydana gelmiştir. Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin inşa sürecini tamamlayarak

kitlesele bir destek sağlaması entelijansiyanın kurmuş olduğu siyasi teşkilatlar, iç ve dış gelişmeler sonucunda C evresine geçilmiştir.

19. yüzyılın sonlarına doğru kendini belli etmeye başlayan kültürel hareketlilik çabaları, şekil ve biçim kazanarak, siyasal milliyetçi bir harekete evrilmiştir. Ali Bey Hüseyinzade'nin “Türkleşmek-İslamlaşmak-Batıcılışmak” şeklinde formüle ettiği görüşler, kültürel milliyetçilikten siyasal milliyetçiliğe geçişin eylem sloganı haline gelmiştir. Bu görüşler Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin karakterize eden amaç ve prensiplerin temel dayanağı halini almış ve Azerbaycan bayrağının rengini ve esasını belirlemiştir (Veliyev, 2004, s. 60). Önceki dönemlerde daha çok etnik ve kültürel milliyetçilik şeklinde faaliyet gösteren entelijansiya, bu dönemden sonra siyasal milliyetçiliğe geçmiştir. Özellikle bu dönemden sonra Azerbaycan siyasetinde önemli bir yer edinmiş ve oldukça etkili olmuş siyasi teşkilatlar kurulmuştur. Bunun yanı sıra Rusya Müslümanları arasında çeşitli kurultaylar düzenlenmiştir. Böylelikle Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin siyasi bir nitelik kazanmasının ilk somut adımları atılmıştır. Bu bölümde Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin siyasallaşması sürecinde etkili olmuş kişi ve kuruluşlar üzerinde durulacaktır

1.1. Azerbaycan'da Türk Milliyetçiliğinin Önde Gelen İsimleri

19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan, 20. yüzyılın başlarında siyasi bir nitelik kazanan ve daha sonra ADC'nin kurulmasını sağlayan Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği, Azerbaycan toplumunda entelijansiya üzerinde en başından beri etkili olmuş ideolojidir. Entelijansiyanın kurmuş olduğu siyasi parti ve örgütlerde de milliyetçilik ideolojisi etkin olmuştur. Entelijansiya Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin hem teorik hem de pratik zemini oluşturmuştur.

Bu bölümde Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin doğmasında, gelişmesinde ve yükselmesinde etkili olmuş kişiler ele alınacaktır. Birçoğu farklı meslekten ve görüşten olan bu kişilerin ortak noktası ise milliyetçi fikirlerin siyasi savunucuları olmalarıdır. Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğinin oluşmasında ve gelişmesinde etkili olmuş kişiler, başlı başına her biri ayrı çalışma konusu olacak kadar geniş bir alanı kapsar. Ancak her

birine burada yer vermek olanaksız olduğu için daha çok siyasi milliyetçilik içerisinde faaliyet göstermiş ve ulus devletinin inşa sürecinde rol almış kişilerin üzerinde durulacaktır.

1.1.1. Ali Bey Hüseyinzade

Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğinin siyasi bir boyut kazandığı ve Azerbaycan'ın bağımsızlığına doğru gittiği bir süreçte, Ali Bey Hüseyinzade'nin "Türkleşmek, İslamlaşmak, Batılılaşmak" olarak formüle ettiği felsefesinin, Azerbaycan milli ideolojisinin temel kavramları haline geldiğini belirtmiştik. Hüseyinzade, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğine entelektüel bir katkı yapmanın ötesinde, varlığıyla milliyetçi ideoloji ve hareketin temel unsurlarından biri olmuştur. Hüseyinzade, hem Azerbaycan toplumunda hem de diğer Türk toplumlarında siyasi, sosyal ve kültürel hayatı derinden etkilemiş bir isimdir.

Ali Bey Hüseyinzade 24 Şubat 1864 yılında Salyan şehrinde dünyaya gelmiştir. İlköğretimini Kafkasyalı Müslümanların şeyhülislamı olan dedesi Şeyh Ahmet Salyani'nin Tiflis'teki medresesinde almıştır. Daha sonra Tiflis Klasik Gimnazyum'da eğitim hayatına devam etmiştir. 1889'da Petersburg Üniversitesi Fizik-Matematik bölümünü ve 1894'te İstanbul Askeri Tıp Fakültesi'ni bitirdikten sonra Bakü'ye dönmüştür (Süleymanoğlu, 2006, s. 29). Hüseyinzade, İttihat ve Terakki Partisi'nin kuruluşunda da yer almıştır.

Hüseyinzade, Türk gazetesinin 24 Kasım 1905 tarihli 56. Sayısında Mektub-i Mahsus adlı bir makale yayınlamış, bu makalede Yusuf Akçura'nın Üç Tarz-ı Siyaset adlı makalesine eleştirilerini ve katkılarını sunmuştur (Muhammetdin, 1998, s. 66-67). Hüseyinzade makalesinde şunları dile getirmiştir (Akçura, 1978, s. 181):

"Sunî olarak ayrıca (Pan-Türkizm), (Pan-İslamizm) adlarıyla meslek icadına ne lüzum vardır? ... Müslümanlar ve bilhassa Türkler, her nerede olursa olsun, ister Osmanlı'da, ister Türkistan'da, ister Baykal Gölünün etrafında, ya Karakurum civarında olsun, birbirlerini tanıyacak, sevecek, Sünnilik, Şiilik ve daha bilmem neyle adlarıyla mezhep taassubunu azaltıp Kuran-ı Kerim-i anlatmaya gayret edecek, dinin esasının Kur'an olduğunu"

bilecek olurlarsa elvermez mi? ... Bir millet için her şeyden önce arzu edilecek şey, kuvvettir. Bir milletin kuvvet kazanması, mütecanis unsurları arasında manevi bağın artmasına bağlıdır. Özellikle karşılıklı sevginin artmasına çalışılmalıdır... Mesele, birbirimizi tanımak, sevmek, medenileşme yolunda birbirimize yardımcı olmak meselesidir. İran'ın kanilerine varıncaya kadar mektep öğrencilerine şiirlerini ezberletmek, fakat Mirza Şir Ali Nevai'den iki satır olsun, düz okuyamamak.. İşte utanılacak haller!...''

Hüseyinzade, yalnız Pan-Türkizm'i değil, ayrıca Pan-Turanizm'i desteklemiştir. Turan fikrini ilk ortaya atan kişi olarak kabul edilebilir. Onun fikirleri Ziya Gökalp'ın fikirlerini de şekillendirmiştir (Akçura, 1978, s. 183). Pan-Turanizm'i savunduğunu şu şiirinde de anlaşılmaktadır (Akçura, 1978, s. 183):

*“Sizlersiniz, ey kavm-i Macar bizlere ihvan
Ecdadımızın müştereken menşei Turan...
Bir dindeyiz biz, hepimiz hak –perestan
Mümkün mü ayırsın bizi İncil ile Kur'an?
Cengizleri titretti şu afakı ser-a-ser
Timurları hükmetti şehen-şahlara yek-ser
Fatihlerine geçti bütün kişver-i kayser”*

Hüseyinzade Bakü'ye döndüğünde, 1905 Rus Devrimi'nin getirdiği özgürlük ortamından yararlanarak, siyasi ve kültürel bazı faaliyetlerde bulunmuştur. Hüseyinzade, 1905'te bir grup arkadaşıyla birlikte ilk günlük Türkçe gazetesi Hayat'ı yayınlamaya başlamıştır. Hayat'ta çıkan “Türkler Kimdir ve Kimlerden İbaretir?” adlı makalesinde Türklerin ırkı ve dilleri üzerinde incelemelerde bulunmuştur. Amacı bütün Türk kavimlerinin bütün ve aynı soydan geldiğini göstermektir. “Bize Hangi İlimler Lazımdır?” adlı makalesinde ise, Müslüman Türk kavimlerinin “Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak” gerektiğini savunur. Bu fikirler daha sonra Ziya Gökalp tarafından sistemli bir şekilde açıklanmıştır. Hayat gazetesinin kapatılmasından sonra Füyuzat dergisini çıkarmıştır. Burada yayınlanan makalelerinde Türkçü ve Osmanlıcı olduğu anlaşılmaktadır. Türklerin edebiyat dilinin İstanbul Türkçesi olması gerektiğini savunmuş ve yazılarında bu sade İstanbul Türkçesi kullanmıştır (Akçura, 1978, s. 185-186). Böylece, Azerbaycan Türkçesi üzerindeki Rusça, Farsça ve Arapçanın etkisini azaltmayı amaçlamıştır.

Hüseyinzade, Çarlık yönetiminin baskısının arttığı bir dönemde, İttihat ve Terakki'nin faaliyetlerine katılmak için tekrar İstanbul'a gitmiştir. 1908'den sonra kurulan Türk Derneği, Türk Yurdu Cemiyeti ve Türk Ocakları bünyesinde Türkçülük ve milliyetçilik faaliyetlerinde aktif bir şekilde görev almıştır. Birinci Dünya Savaşı döneminde Yusuf Akçura ile beraber Turan Heyeti'nde ve Rusya Mahkûmu Müslüman Türk–Tatarların Hukukunu Müdafaa Komitesi'nde görev almıştır (Attar & Şimşir, 2013, s. 200-201). Bu cemiyetin adı altında, Müslüman bölgelerin Çarlık Rusya'dan ayrılması için yurtdışında çeşitli propaganda ve siyasi faaliyetlerde bulunmuştur (Süleymanoğlu, 2006, s. 30).

1917 Ekim Devrimi öncesi Bakü'ye gelen Hüseyinzade, Müsavat Partisi'nin ideoloğunu yapmış ve Açık Söz gazetesinde “Türkçülük” fikrini yaymak için çeşitli yazılar kaleme almıştır (Süleymanoğlu, 2006, s. 30). 1920'de İstanbul'a tekrar dönmüş, 1926 yılında İstanbul Üniversitesinde tıp profesörü olmuştur. Hüseyinzade, 17 Mart 1948 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir (Attar & Şimşir, 2013, s. 201).

Hüseyinzade, Abd-i Glaf ve Mahfaza, Kefalet yahud Vefakâr Dostlar, Garbın İki Destanında Türk ve Faust adlı eserleri kaleme almıştır (Attar & Şimşir, 2013, s. 202).

Hüseyinzade, Azerbaycan'da “Türkçülük” fikrini ilk yayan kişi olmuştur (Muhammetdin, 1998, s. 66). O, hem kültürel hem de siyasal “Türkçülük” fikrini Azerbaycan'da ilk yayan kişi olarak kabul edilir (Akçura, 1978, s. 182). Hüseyinzade'nin Azerbaycan dilini, edebiyatını ve siyasetini derinden etkilediğini görülmüştür. Onun fikirleri ve düşünceleri Azerbaycan'la sınırlı kalmamış, özellikle Türkiye'deki milliyetçiliğin oluşmasında ve gelişmesinde de önemli rol oynamıştır. Günümüz Azerbaycan ve Türkiye'sinde, özellikle milliyetçi çevreler üzerinde Hüseyinzade'nin etkisi devam etmektedir.

1.1.2. Ahmet Ağaoğlu

Ağaoğlu, Avrupa merkezli milliyetçilik (liberal milliyetçilik) anlayışının Azerbaycan'da oluşmasına yol açmıştır (Özavcı, 2015, s. 112). Avrupa merkezli milliyetçilik anlayışının oluşmasında ise Paris'te tanışmış olduğu kişiler etili olmuştur. Ağaoğlu

eğitimini tamamlayıp Kafkasya'ya geldiği tarihten hayatını geçirdiği son zamanlarına kadar aktif bir biçimde siyasi hayatın içinde bulunmuş, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin siyasi bir karaktere dönüşmesinde önemli bir yer teşkil etmiştir. Hayatının çeşitli dönemlerinde İslamcı ve liberal düşüncelerin etkisinde kalmış olsa da, onun siyasi hayatını bir bütün olarak ele aldığımızda, kendisini konumlandırığı ideolojinin milliyetçilik olduğunu görülmüştür. Milliyetçilik türlerinden liberal milliyetçiliğe yakın bir çizgide durmuştur. Ağaoğlu'nun siyasi fikirlerinde milliyetçi fikirlerin oluşmasında ve şekillenmesinde çeşitli olaylar ve olgular etkili olmuştur. Kısaca bunların üzerinde durmak hem Ağaoğlu'nu hem de Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğini anlamamıza yardımcı olacaktır.

Ahmet Ağaoğlu 1869 yılında şuşa şehrinde dünyaya gelmiştir. Ailesinin ulema sınıfından gelmesi, onun fikirlerinin olgunlaşmasında ve şekillenmesinde etkili olmuştur. Ağaoğlu şehrin tek resmi okulu olan Rus Tali Mektebi'ne girmiş, buradaki eğitimini tamamladıktan sonra Bakü'deki tek Rus lisesi olan Realnı Uiliş'te fen bilimleri eğitimi almıştır. Yüksek öğrenimini tamamlamak için 1887 Petersburg Politeknik Enstitüsü'ne kayıt yaptırmış, sağlık sorunlarından dolayı eğitimini yarıda bırakarak Bakü'ye dönmüş ve iyileştikten sonrada eğitimine Paris'te devam etmiştir. Sarbonne niversitesinde Hukuk eğitimi alan Ağaoğlu, eğitim için Avrupa'ya giden ilk Azerbaycan Trk'dr (Akçura, 1978, s. 189-194). Paris'te bulunduğu dönemde James Darmesteter ve Ernest Renan ile taņıřmıřtır. Darmesteter ve Renan'ın sosyal ve siyasi fikirleri Ağaoğlu'nun ilk dönem düşünceleri üzerinde oldukça etkili olmuştur. Ağaoğlu'nun Paris'te geçirdiği altı yıl, rejim ve anayasa üzerinde politik mücadele ve anlaşmazlıkların yaşandığı bir döneme denk gelmiştir (zavcı, 2015, s. 45). Ağaoğlu yirmili yaşlarında ilk makalesini Fransa'da yazmıştır. Ayrıca, çeşitli dergi ve gazetelerde doğu kavimlerinin hayatını ve dillerini konu edinen yazılar da kaleme almıştır. Paris'te eğitimine devam ettiği sırada, Tiflis'te Rusça çıkan haftalık Kafkas isimli gazeteye de yazılar göndermiştir. Ağaoğlu Paris'te şeyh Cemalettin Afgani ile de taņıřmıřtır (Akçura, 1978, s. 197-198). Bu taņıřma onun fikirleri üzerinde oldukça etkili olmuştur.

1894 yılında Paris'ten ayrılarak Kafkasya'ya geri dönmüş, Tiflis'teki gimnazyum'da Fransızca öğretmenliğinin yanı sıra Kafkas gazetesinde de yazarlık yapmıştır. Tagiyev Rusça yayın yapan Kaspi gazetesini satın almasından sonra başyazarlığına Ağaoğlu'nu getirmiştir. Tagiyev'in girişimleri sonucunda Ali Bey Hüseyinzade ile birlikte Türkçe yayın yapan Hayat gazetesini kurmuşlardır. Burada bir yıl çalıştıktan sonra İrşat adlı gündelik gazeteyi çıkarmaya başlamıştır (Akçura, 1978, s. 199-200). Ağaoğlu, bu gazetenin amacını şu sözlerle anlatmıştır (Akçura, 1978, s. 200):

“Bir taraftan Rus hükümetine karşı mücadele ederek her çeşit umumi ve siyasi hukuktan mahrum olan Türk unsuruna bu hukuku dahi sağlamaktan, diğer taraftan Türk unsurunun kendisinde birlik fikrini sağlama maksadiyle mezhep çatışmasını ve özellikle sünni-şii düşmanlığını kaldırmaya çalışmaktan ibaretti. Bununla beraber halkı ilim ve irfana ısındırmak, Türkçe mektep ve diğer irfan müesseselerini vücuda getirmek için uğraşmak lazımdı.”

Ağaoğlu bu dönemde yazdığı İslam ve Ahund adlı eserinde de mezhep sorununu irdelemiştir. O, aynı zamanda İslam'da kadın sorununu ele alan bir eser de kaleme almıştır. İslam'daki mezhep ve kadın sorununu ele alması dönemin geleneksel din adamlarının tepkisine neden olmuştur. Ağaoğlu, dinde yaşanan sorunları reformcu bir bakışla şu şekilde ifade eder (Ağaoğlu, Üç Medeniyet , 2013, s. 29):

“Dini zihniyet ve anlayışça, biz henüz ortaçağ devrini geçmedik. Biz, dini bir vicdan emri ve yaradanla kul arasındaki manevi bağı düzenleyen bir amilden ziyade, hayatımızın maddi ve manevi kısımlarının hepsine hâkim bir prensipler bütünü olarak kabul ederiz. Din bizi beşikten mezara kadar takip eder ve yalnız ruhi ihtiyaçlarımızı doyurmakla kalmaz, bütün maddi hayatımızı da düzenlemeye kalkışır. Elbisemizde döşemelerimize, okullarımızdan sosyal ve siyasi müesseselerimize kadar hâkim olmak ister. Bugünkü çağdaş cemiyetler din hakkındaki anlayış tarzının bu merhalesini dört yüzyıl önce geçirmişlerdir. O zamanlar onlar da aynı haldeydiler. Din onlarda da her şeye karışır, her şeyi düzenlerdi. Maddi ve manevi hayatlarının her tarafına hakim olmaktaydı.”

Ağaoğlu'nun ilgisi dönemin siyasi havasından dolayı dini meselelerden siyasi ve sosyal meselelere kaymıştır. Özellikle 1905 yılında Bakü'de Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasında meydana gelen çatışmalar, Ağaoğlu'nda milliyetçi fikirlerinin yoğunlaşmasına neden olmuştur. 20. yüzyılın başlarında yaşanan bu olay Azerbaycan'daki Türk

milliyetçiliğinin siyasallaşmasında görüldüğünden daha fazla etkileri olacaktır. Ağaoğlu, Ermenilere karşı mücadele etmek amacıyla 1905'te Diafi adlı gizli bir örgüt kurmuştur. Ağaoğlu, 1905 yılında kurulan Rusya Müslümanları İttifakı'nın Azerbaycan temsilcisi olarak da katılmıştır. Bu dönemde aktif bir şekilde politik alanda faaliyetlerde bulunun Ağaoğlu, Çarlık yönetiminin baskılarının artması sonucu 1909'da İstanbul'a gitmiştir.

Ağaoğlu, Fransa'dan Kafkasya'ya geldiği tarihten İstanbul'a gittiği tarihe kadar, özellikle politika, kültür, basın ve gazetecilik gibi alanlarda oldukça aktif bir şekilde Azerbaycan Türkleri için faaliyetlerde bulunmuştur. 1894-1909 yılları arasında, Ağaoğlu'nun hayatında birçok gelişme yaşanmış, ilk kitabını, gazetesini ve politik organizasyonunu da bu dönemde gerçekleştirmiştir (Shissler, 2002, s. 118).

1908'de Osmanlı'da meydana gelen Jön Türk devrimi, "Türklük" için çalışmak isteyen kişileri buraya getirmiştir. Bu durum Ağaoğlu'nun ilgisini çekmiş ve İstanbul'a gelmesine neden olmuştur (Akçura, 1978, s. 208). Bu dönemin siyasi havasından dolayı birçok milliyetçi cemiyet ve teşkilat kurulmuş, Ağaoğlu'da bu cemiyet ve teşkilatların kurulmasında katkı sağlamıştır. İstanbul'da basın faaliyetlerine ara vermemiş, çeşitli dergi ve gazetede makaleler yayınlamaya devam etmiştir.

Ağaoğlu, Nazizm ve faşizmin doğru bir milliyetçilik anlayışı olmadığını savunmuştur. Ona göre, bu milliyetçilikler Almanya ve İtalya'da yapay bir şekilde oluşturulmuştur. Bu oluşumlar milliyetçilik gibi doğal ve tarihsel bir sürekliliği olan olgulara yapıştırılmıştır. O, Türk milliyetçiliğinin bu oluşumların aksine gerçek bir milliyetçilik olduğunu, çünkü kültür ve uygarlığın bir sentezi olduğunu savunmuştur (Özavcı, 2015, s. 202). Ağaoğlu'nun modernleşme anlayışı, onun milliyetçiliğini ve liberallliğini belirlemiştir. Ağaoğlu, diğer medeniyetler karşısında başarılı olmuş Avrupa medeniyetinin tamamıyla örnek alınması gerektiği üzerine durmuş ve bu medeniyetinin izlediği bütün aşamaların takip edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ağaoğlu, Avrupa medeniyetinin geçirmiş olduğu milliyetçilik ve liberalizm aşamalarını, tüm toplumların yaşaması gerektiğini söylemiştir (Yılmaz, 2007, s. 311).

Ağaoğlu İstanbul'da önce eğitim müfettişliği daha sonra ise Süleymaniye Kütüphanesi Müdürlüğü görevlerini yerine getirmiştir. Ağaoğlu'nun milliyetçi bir çizgiye gelmesinde Hüseyinzade'nin etkisi oldukça fazladır. Çünkü kendisi Avrupa'da öğrenim gördüğü sırada İslamcı bir çizgideydi. 1911'de Türk Yurdu ve 1912'de Türk Ocağı'nın kurucuları arasında da yer almıştır (Attar & Şimşir, 2013, s. 155). Ağaoğlu, Türkiye'de kaldığı dönemlerde Azerbaycan'la ilgisini kesmemiş ve Rusya'daki azınlıkların Lozan'daki konferansına Azerbaycan'ı temsilen katılmıştır. Çarlık Rusya'nın yıkılması ve ADC'nin kurulmasından sonra Gence'de Türk Sözü adlı bir gazete çıkarmıştır. 1918'de ise Azerbaycan Parlamentosuna vekil olmuştur. Ermenilere karşı işlenen cinayetlerden suçlanarak 1919'de Malta'ya sürgün edilmiştir (Veliyev, 2004, s. 216-217). 1921'de sürgünden dönünce Matbuat ve İstihbarat Müdürlüğüne atanmıştır. Bu görevden kendi isteğiyle ayrıldıktan sonra Hâkimiyet-i Milliye'nin başyazarlığına getirilmiş ve daha sonra yeni kurulan Ankara Hukuk Mektebinde Anayasa Hukuku dersleri vermiştir. 1923-1927 ve 1927-1931 yılları arasında Kars milletvekilliği de yapmıştır (Attar & Şimşir, 2013, s. 156). Fethi Okyar ile 12 Ağustos 1930 tarihinde Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı da kurmuşlardır. Ahmet Ağaoğlu 19 Mayıs 1939 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir.

1.2.3. Neriman Nerimanov

Turancuların “Türkçü” olarak görmediği, sosyalistlerin ise burjuva milliyetçisi olarak gördüğü bir isim olan Neriman Nerimanov, birçok kişi tarafından milliyetçi olarak değerlendirilmez. Ama onun hayatı bir bütün olarak ele alındığında milliyetçi fikirlerin Nerimanov üzerinde etkili olduğu görülmüştür. Kültürel ve siyasi faaliyetlerine bakıldığında, onu bu kategoride değerlendirmenin doğru bir karar olduğu anlaşılmıştır.

Nerimanov, 1870 yılında Tiflis'te dünyaya gelmiş, Tiflis Müslüman Din Okulu ve Güney Kafkasya Öğretmen Okulu'na girmiştir. Buradaki eğitim onun fikirlerini değiştirmiş, molla olmak yerine önce öğretmenliğe ardından edebiyat ve siyasete yönelmiştir. Tagıyev'in sağlamış olduğu maddi destek ile tıp eğitimi almak için Odesa'ya gitmiş, burada eğitimini aldığı dönemde sosyalist çevrelerle tanışmış ve RSDİP'nin aktif bir üyesi olmuştur. Söz konusu dönemde çeşitli eylem ve grevlere de

katılmıştır. Nerimanov 1905'te Bakü'ye döndüğünde devrim henüz gerçekleşmemiştir. Nerimanov Himmet Partisi'nin kuruluşunda yer aldıktan sonra, Çarlık rejimine karşı gösteri ve grevleri örgütlemeye başlamıştır. Nerimanov daha sonra Himmet Partisi'nin lideri olmuştur. Azerbaycan Türkçesinin zorunlu ders olarak okutulması ve öğretmenlerin haklarının korunması amacıyla 15 Mayıs 1905 tarihinde Bakü'deki Müslüman Öğretmenler Birinci Kurultayını organize etmiştir. Çarlık yönetimi 1907 yılında Nerimanov'u tutuklamıştır. 1908'de Odesa Novorossiysk Üniversitesi Tıp Fakültesinden mezun olarak Bakü'ye dönmüş ve burada hem doktor hem de öğretmen olarak çalışmaya başlamıştır.

20. yüzyılın başlarında sanayi şehri olan Bakü'de işçiler arasında sosyalist propaganda faaliyetlerinde de aktif bir şekilde çalışmış olan Nerimanov, sadece Kafkasya bölgesiyle sınırlı kalmamış, İran'da da siyasi mücadele faaliyetleri yürütmüştür. Bu dönem Güney Azerbaycan bölgesinden gelen işçileri örgütlemiş ve İran'da İran Sosyal Demokrat Partisi'ni kurduştur. 1909 yılında katıldığı faaliyetlerden dolayı Tiflis'te tutuklanmış ve Astana'ya sürgüne gönderilmiştir. 1913'te tekrar Bakü'ye dönmüş, siyasi faaliyetlerine kaldığı yerden devam etmiştir. Bu dönemde işçilerin desteğini alarak Bakü Şehir Duma'sına seçilmiştir (Veliyev, 2004, s. 222). Sovyet rejiminin Azerbaycan'da kurulmasından sonra, Nerimanov hem Kafkasya'da hem de Moskova'da önemli görevlere getirilmiştir.

Nerimanov'u Sovyet rejimi sırasında merkezin emirlerini doğrudan yerine getiren ve milliyetçi düşüncelerden yoksun birisi olarak değerlendirmek doğru olmaz. Nerimanov, Azerbaycan'ın bağımsız olmasını ve bağımsız bir devlet gibi davranması gerektiğini savunmuştur. Ayrıca devlet idaresinin millileştirilmesi gerektiğini, Azerbaycan Türkçesinin devlet dili olmasını ve Sovyet politikalarının da Azerbaycan'ın milli gelenekleriyle uyumlu olması gerektiğini söylemiştir (Sariahmetoğlu, 2012, s. 318).

1.1.4. Mehmet Emin Resulzade

Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğinin bir ideoloji ve hareket olarak kendini gösterdiği 20. yüzyılın başlarında etkin olan isimlerin başında Mehmet Emin Resulzade gelir. Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin neredeyse bütün aşamalarında yer almış bir isim

olan Resulzade, basın, eğitim, edebiyat, siyaset ve daha birçok alanda faaliyet göstermiştir. Kültür hayatında ve siyasi hayatında milliyetçi fikirleri savunmuş ve Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin siyasallaşmasında en önemli rolü üstlenmiştir. Kültür alanında başlayıp siyasi mücadeleye evrilen yaşamında çeşitli politik fikirlerin etkisinde kalmış olsa da milliyetçilik fikrinden vazgeçmemiş ve bu doğrultuda faaliyetlerde bulunmuştur. Resulzade, Azerbaycan toplumunda dayanışma ve birliği sağlamış, milli bilinci artırmış ve Çarlık egemenliği altında pasif kalmış kitleleri harekete geçirmiştir. Azerbaycan'da modern anlamda bir millet yaratmaktan ulus devlet inşasına kadar Resulzade'nin ismi görülür. Onun siyasi faaliyetleri Azerbaycan'la sınırlı kalmamış, bulunduğu diğer ülkelerde de etkili olmuştur. Resulzade'nin milli bir lidere dönüşmesinde hem basın faaliyetleri hem de milliyetçi hareketin politik örgütlenmesini üstlenmesi etkili olmuştur. Resulzade otoritesini ve gücünü milliyetçi mücadele ile pekiştirmiştir. Resulzade hem milliyetçilerden hem de sosyalist ve İslamcılardan destek görmüş ve böylece kazandığı kitlesel destek ona ADC'nin "meşru" otoritesi olma yolunu açmıştır. Resulzade'nin siyasi faaliyetlerini kronolojik bir şekilde vermek daha uygun olacağından, bu başlık altında böyle bir yol izlenecektir.

Resulzade 31 Ocak 1884 yılında Bakü'de dindar bir ailede doğmuştur. Gençlik döneminde bir basın evinde çalışmış ve 1903 yılında Şark-ı Rus adlı gazeteye ilk yazısını göndermiştir. Daha sonra Hayat, Füyuzat, İrşat, Terakki, Himmet, Tekâmül ve Yoldaş gibi gazete ve dergilerde yazarlık yapmıştır (Baykara, 1975, s. 209). Resulzade gençlik dönemlerinde daha çok sosyalist fikirlerin etkisinde kalmıştır. Gaspıralı'nın başlatmış olduğu Cedit hareketi Resulzade'nin siyasi fikirlerinde bir kırılmaya neden olmuştur. Resulzade, bu dönemden sonra daha çok milli sorunlarla ilgilenmeye başlamış ve milliyetçi fikirlerin etkisinde kalmıştır.

Resulzade gençlik yıllarında Müslüman Gençlik Teşkilatı adı altında gizli bir dernek kurmuş, bu derneği milli duyguları uyandırmak, Türklük konusunda etkili olan yazar ve şairlerin eserlerini okutmak ve sosyalist fikirlerin gençler ve işçiler arasında yaygınlık kazanmasını istemiştir (Yagublu, 2015, s. 48). Resulzade ve arkadaşları, Çarlık yönetimine karşı sosyal demokratlarla iş birliğini geliştirmiş ve derneğin faaliyetlerini duyurmak için Himmet adlı bir dergi çıkarmışlardır. Resulzade, aralarında Nerimanov

gibi isimlerin de bulunduğu arkadaşlarıyla, 1904 yılında RSDİP'nin Bakü komitesine bağlı Himmet teşkilatını kurmuşlardır. O, bu yıllarda basın faaliyetlerine ağırlık vermiş ve yazılarında çoğunlukla Çarlık yönetimini eleştirmiştir. Resulzade, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin hem kurucuları arasında bulunmuş hem de bunun taşıyıcısı olmuştur. Yazdığı yazılar ve siyasi faaliyetleri sayesinde kısa sürede politik görüşlerinin etkili olmasını sağlamıştır. Çarlık yönetiminin Resulzade hakkında yakalama kararı çıkarılmasının ardından 1909-1911 yılları arasında İran'a kaçarak, orada yaşamıştır.

Resulzade, Bakü'de olduğu dönemlerde de sürekli İran'la ilgilenmiş ve çeşitli yazılar kaleme almıştır. Resulzade, 1909'da Tahran'da sosyalist eğilimli İran-ı Nev adlı gazetenin çıkarılmasında ve 1910'da İDP'nin (İran Demokrat Partisi) kuruluşunda yer almıştır. İran'da bulunduğu dönemlerde, 1910 yılında Farsça kaleme aldığı "Tenkid-i Fırkai Edidayiun" ve bir yıl sonra yine Farsça kaleme aldığı "Saadet-i Beşer" adlı eserleri çıkarmıştır. Resulzade'nin İran'daki siyasi faaliyetleri hem Çarlık Rusya'yı hem de İran'ı rahatsız etmiş, bu durum İran'ı terk etmesine neden olmuştur (Yagublu, 2015, s. 66-67). Resulzade, İran'da kaldığı dönemde hem İran Türkleri arasında milliyetçi fikirlerin yayılmasında hem de İran'daki meşruiyet hareketlerinde önemli rol oynamıştır. Batılı anlamda gazetecilik faaliyetlerinin İran'da yaygınlaşmasında da etkili olmuştur.

Resulzade, İran'dan ayrılmak zorunda kalınca 1911'de İstanbul'a gitmiş, Türk Yurdu adlı cemiyette Ali Bey Hüseyinzade, Mehmet Emin Yurdakul ve Yusuf Akçura gibi isimlerle beraber Türk Yurdu adlı dergiyi çıkarmıştır. Bu dergi Türkler arasında birliği sağlamak ve milliyetçi fikirleri yayma amacı taşımıştır. Resulzade, bu dergide "İran Türkleri" başlıklı bir yazı dizisi kaleme almıştır. İstanbul'da Şeyh Cemalettin Afgani ile tanışmış ve onun "Milliyetçilik dışında hiçbir saadet yoktur" felsefesinden etkilenmiştir. İstanbul'da kaldığı dönemlerde Türk milliyetçiliğinin önde gelen isimlerinden Hüseyinzade ve Gökalp'le tanışmış, "Türkleşmek, İslamlaşmak, Çağdaşlaşmak" felsefesinden de etkilenmiştir (Yagublu, 2015, s. 70-71).

Resulzade, çıkarılan genel aftan yararlanarak Bakü'ye geri dönmüştür. İstanbul'dayken Müsavat Partisi kurulmuş, Çarlık yönetimi aleyhinde siyasi faaliyetlerde bulunmuştur.

Resulzade, Müsavat Partisi'nin başına geçmiş ve partinin program ve tüzüğünü Türkçülük esasına göre yeniden hazırlamıştır (Yagublu, 2015, s. 50). Bu yıllarda Azerbaycan'da etkili olan milliyetçi fikirler ve milli bilincin oluşması Ziya Gökalp'in "Türkleşmek" söylemi üzerinden inşa edilmiştir. Bu söylem üzerinden Azerbaycan toplumunda kısmen de olsa siyasi birlik sağlanmıştır.

Gökalp'in Türkçülük fikrinden etkilenen Resulzade, onun makalesine atıfta bulunarak şunları söylemiştir (Yagublu, 2015, s. 71):

"... Beni vecde getirdi. Bakü'ye döndüğümde, basın dil meselesiyle meşguldü. Ben Ziya Gökalp'in görüşlerini savundum. Türkçülük ve Türkçe üzerine savaş dönemlerinde çıkarmaya başladığımız "Açık Söz" gazetesinde Ziya Gökalp'in sözlerini bir şiar olarak vurguladım. Onun son zamanlarda söylediği "Türk milletindenim, İslam ümmetindenim, batı medeniyetindenim" şeklinde ifade ettiği fikir: Türkçülük, halkçılık vazifeleri üzerinde teşekkül eden milliyetperverlikle, "Müsavat" partisinin kuruluşunda ve olgunlaşmasında kendini buldu. Yıllarca süren Rus esaretiyle, özgür ve milli bir toplum olarak kendini bulan Azerbaycan Türklüğü bulmakla istiklalini elde edecek, bayrağına ve çağdaş medeniyete ulaşacaktı"

Resulzade, bu dönemde Dirlik dergisine ve Açık Söz gazetesine daha çok siyasi içerikli yazılar yazmış, bu yazılarda milli uyanışın ve özgürlüğün yolları üzerinde durmuştur. Resulzade, izlenmesi gereken yolu Açık Söz gazetesindeki yazısında şu şekilde belirtir (Yagublu, 2015, s. 51): *"Muhteşem çıkışına tanık olduğumuz bu yol bir gerçeği, asrımızın milliyetçilik asrı olduğunu, ispat etmiştir. Bundan böyle dünya haritası buna göre şekillenecektir"*

1917'nin Nisan ayında Bakü'de gerçekleşen Kafkasya Müslümanlarının Kurultayında Azerbaycan'ın durumu konuşulmuş, Resulzade, Nesip Bey Yusufbeyli ile Müsavat ve Türk Adem-i Merkeziyeti'nin birleşmesi kararını almışlardır (Yagublu, 2015). Resulzade, 1917 Mayıs ayında Moskova'da düzenlenen Rusya Müslümanları Kurultayında Azerbaycan temsilcisi olarak katılmış, bu kurultayda Rusya'nın federal şekilde idare edilmesini teklif etmiştir. Resulzade, çok uluslu bir devletin tek bir merkezden yönetilmeyeceğini belirtmiş ve özerklik talep etmiştir. Mahalli özerklik talebi kurultayda kabul edilmiştir (Heyet, 2008, s. 70).

28 Mayıs 1918 tarihinde Resulzade'nin önderliğindeki Azerbaycan Milli Hareketi Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmiştir. Resulzade, ADC'nin ilk cumhurbaşkanı olmuştur. 1920 yılında Sovyetlerin Azerbaycan'ı ele geçirmesinden sonra Resulzade hapis edilmiştir. Eski dostu Stalin onu hapisten kurtarmış ve Rusya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC) Milletler Komisyonunda çalışmasını sağlamıştır. Resulzade Finlandiya'da görevdeyken bir daha Sovyetlere dönmemiş ve tekrar İstanbul hayatı başlamıştır.

İstanbul'da bulunduğu dönemlerde siyasi faaliyetlerine devam etmiş, Milli Merkez adlı bir teşkilat kurmuş ve böylece dağınık olan entelijansiyayı bir araya getirmeyi başarmıştır. Bu dönemde Yeni Kafkasya dergisini kurmuş ve Azerbaycan Cumhuriyeti isimli bir kitap çıkarmıştır (Yagublu, 2015, s. 75). Sovyetlerin baskısı sonucunda Yeni Kafkasya dergisinin çıkarılması Türkiye tarafından yasaklanmıştır. Resulzade daha sonra Azeri Türk, Odlu Yurt ve Bildiriş adlı dergileri çıkarmıştır. Türkiye'nin Sovyetler aleyhinde yapılan yayınları yasaklamasından dolayı, Resulzade siyasi ve basın faaliyetlerine Avrupa'da devam etmiştir.

Resulzade'nin 1930 yılında Paris'te Fransızca yazdığı Azerbaycan ve İstiklaliyeti ve Rusça yazdığı Kafkasya Problemi ile Alakadar Pan Türkizim isimli eserleri yayınlanmıştır. Resulzade yönetmeliğinde 1932-1938 tarihleri arasında Berlin'de İstiklal ve Kurtuluş adlı dergiler çıkarılmıştır. 1933 yılında Berlin'de Azerbaycan Respublikası Hakkında Bazı Kayıtlar adlı kitabını da yayınlamıştır (Veliyev, 2004, s. 226). Çıkarmış olduğu yayınların yanı sıra Azerbaycan'ı uluslararası camiaya anlatan etkili kişilerden biri olmuştur.

Resulzade daha sonra bir süre Polonya'da yaşamış ve burada çeşitli dergilere yazılar göndermiştir. 1938'de Polonya dilinde "Azerbaycan'ın Bağımsızlık Yolunda Mücadelesi" adlı kitabı basılmıştır (Yagublu, 2015, s. 96). Resulzade 1947 yılında Türkiye'ye geri dönmüş ve faaliyetlerine burada devam etmiştir. Resulzade, Azerbaycan adlı dergiyi çıkarmaya başlamış ve aynı zamanda Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı, Çağdaş Azerbaycan Tarihi ve Azerbaycan Şairi Nizami adlı eserleri kaleme

almıştır. Resulzade, 6 Mart 1954 yılında Ankara’da vefat etmiş, vefatından bir yıl önce Amerika’nın Sesi Radyosunda Azerbaycan halkına şu sözlerle seslenmiştir (Yagublu, 2015, s. 13):

*“...Aziz vatandaşlarım,
Üç renkli bayrağını yabancı ülkelerde göğsünde taşıyan biz, vatandan uzak olanlardan orada her türlü baskı ve korku ile kalpleri çarpan istiklal hasretiyle yanan yurttaşlarımı, sizleri candan selamlıyorum. 28 Mayıs istiklal şehitlerinin aziz ruhları karşısında hürmetle eğiliyor ve her iki tarafta birleştiren büyük hasreti şairin sözleri ile ifade ediyorum.
Sen bizimsen, bizimsen durdukça bedende can,
Yaşa, yaşa çok yaşa ey şanlı Azerbaycan!”*

Nitekim Azerbaycan’da Türk milliyetçiliğinin en etkin savunucusu olarak milli bir lidere dönüşen Resulzade, hem milliyetçi fikirleriyle hem de eserleriyle Türk toplumları arasında bugün dahi etkisini hissettirmektedir.

1.2. Azerbaycan’da Milliyetçi Oluşumlar

Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliği, 20. yüzyılın başlarına kadar genellikle eğitim ve kültür alanlarıyla sınırlı kalmış ve belirli bir programa göre hareket eden siyasi bir oluşum kuramamıştır. Azerbaycan entelijansiyası Çarlık yönetimiyle mücadele etmenin siyasi yollarını aramaya başlamış ve siyasi teşkilatlar kurmuştur. Azerbaycan Türkleri arasında 1904 tarihinde Himmet adlı gizli sosyalist ve milliyetçi bir parti kurulmuştur. Bu oluşumdan sonra Gence şehrinde siyasi teşkilatlanma hız kazanmış ve 1905’in Şubat ayında Sosyal-Federalist Türk Devrim Komitesi kurulmuştur. Yine Gence’de 1905’in ortalarına doğru Gayret ve Difai adlarıyla iki teşkilat kurulmuş ve bu oluşumları Türk Adem-i Merkeziyet Partisi takip etmiştir. Azerbaycan Türk milliyetçiliğinin siyasallaşması üç döneme ayrılır. Birinci dönem, sosyalist ve milliyetçi fikirlerin bir karışımı olan Himmet Partisi dönemidir. İkinci dönem, İslamcı ve milliyetçi fikirlerin etrafında bir araya gelmiş kişilerin oluşturduğu Difai örgütü dönemidir. Üçüncü dönem ise, liberal ve milliyetçi fikirlerden oluşan Müsavat Partisi dönemidir.

1.2.1. Himmet Partisi

1901’de Rus Sosyal Demokratlarına bağlı Sosyalist Müslümanları temsil eden bir grup ortaya çıkmıştır. Bu grubun içinde Sultan Mecit Efendiyev, Neriman Nerimanov, Meşhedî Azizbekov, Abbaskulu Kasımzade, Mehmet Hasan Hacinski ve Mehmet Emin Resulzade gibi isimler yer almıştır. Bu grup, 1904 yılında RSDİP’e bağlı bir şekilde faaliyetlerde bulunan, Himmet adlı gizli bir sosyalist parti kurmuştur (Swietochowski, 1978, s. 119).

Resulzade’ye göre, 20. yüzyılın başlarında Bakü şehri hem Rus sosyalistlerin hem de Azerbaycan Türklerinin siyasi hareketine merkezlik etmiştir. Milli Azerbaycan hareketini siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel hareketleri bu şehirde bulunuyordu. Bundan dolayı, Resulzade ve bir grup arkadaşı Bakü’de bir dernek kurmuştur. Resulzade’ye göre bu derneğin amaçları arasında; milli hisleri uyandırmak, Rus okullarında okutulmayan Azerbaycan Türkçesi geliştirmek, yerli yazarların eserlerini okutmak, Çarlık aleyhinde yazılmış şiirleri ezberletmek ve işçiler arasında özgürlük ve bağımsızlık fikirlerinin yaymak yer almıştır. Resulzade, bu teşkilatın Himmet adlı bir deergisinin bulunduğunu belirtmiştir (Resulzade, 2010, s. 7). Himmet sosyalist ve devrimci fikirleri yaymaktan ziyade, Azerbaycan Türkleri arasında milliyetçilik fikirlerini yaymaya çalışmıştır. Kültürel alanda başlayan milliyetçi faaliyetler Himmet adı altında siyasi bir boyuta evrilmiştir. Bu noktada Himmet Çarlık rejiminin Ruslaştırma ve sömürge politikalarına karşı sosyalist ve milliyetçi bir kuruluş olarak ortaya çıkmıştır. Himmet Partisi’nin bünyesinde yer alan Resulzade, sosyalizmi, Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliği ve Azerbaycan’ın bağımsızlığı için bir araç olarak görmüştür.

Himmet’in propagandası kendinden önce Azerbaycan’ı modernleştirmeye çalışan aydınların programlarına oranla daha devrimci bir çizgideydi. Himmet’in, eğitimin yaygınlaştırılması, anadilde eğitim ve kadınların durumunun iyileştirilmesi gibi hedefleri olmuştur. Programlarında sosyalist devrim pek vurgulanmamıştır (Swietochowski, 1978, s. 120).

Daha önceki bölümde belirtildiği gibi sosyalist fikirlerin Azerbaycan Türkleri arasında yayılmasının iki önemli nedeni vardır. Bunlardan birincisi, Azerbaycan’da

sanayileşmenin artmasına paralel bir şekilde ortaya çıkan kapitalist üretim tarzı ve bu üretim tarzının sonucu oluşan burjuva toplumunda sermayenin Ruslar ve Ermenilerin elinde toplanması, genelde vasıfsız işlerde çalıştırılan ve sermayeden yeterince pay alamayan Müslüman toplumunu rahatsız etmiştir. İkincisi, Çarlık Rusya'nın Azerbaycan'ı işgal etmesiyle başlayan sömürge politikası, Azerbaycan Türklerini, Çarlık rejiminin sömürge politikalarına karşı mücadele eden sosyalistlerin yanına çekmiştir. Ayrıca Rus sosyalistlerin Çarlık egemenliği altında yaşayan halklar için özgürlük, eşitlik ve federasyon istemleri, sosyalistlerin güçlenmesine ve farklı etnik unsurdan insanları Çarlık yönetimine karşı bir araya gelmesine neden olmuştur. Bunun sonucunda milliyetçi ve sosyalist fikirleri benimseyen Azerbaycan Türkleri, Himmet Partisi'ni kurmuş ve RSDİP'e bağlı bir şekilde hareket etmiştir. Himmet, 1905 Ekim Devrimi öncesi Bakü'de grevlerin ve protestoların düzenlenmesinde oldukça aktif bir şekilde çalışmış bir partidir. Himmet, siyasi faaliyetlerinin yanında basın faaliyetlerine de önem vermiş, Ermenice ve Azerbaycan Türkçesiyle yayın yapan iki dilli Davet Koç adlı bir gazete çıkarmıştır. Bu gazetenin kapatılmasından sonra Resulzade'nin girişimleriyle Tekâmül adlı başka bir gazete yayınlanmıştır. Bu gazeteler, Güney Kafkasya coğrafyasının içinde bulunduğu durumu ve sosyalist fikirleri halka anlatmaya çalışmışlardır. Devrimden sonra nispeten gelişen siyasi özgürlük ortamından faydalanan parti çalışmalarına hız vermiştir. Toplumun geniş kesimlerinin desteğini alamamış olması, bu partinin bir kitle hareketine dönüşmesini engellemiştir.

Himmet yalnızca Bakü ile sınırlı kalmamış Güney Kafkasya'nın diğer şehirlerinde de etkin olmuştur. Himmet'in etkinliği İran devriminde de görülmüştür. 1907 yılına gelindiğinde Çarlık rejiminin baskıcı tedbirlerinin başarılı olmasından dolayı, parti etkinliğinin büyük bir bölümünü kaybetmiştir. Bundan dolayı, partinin üyeleri siyasi alandan edebi alana kaymıştır. Bu kişiler, Azerbaycan Türkçesinde çeşitli dergilerin çıkarılmasına ağırlık vermiştir (Kasımzade, 2016, s. 39).

Himmet Partisi Çarlık yönetimi tarafından dağıtıldıktan sonra, parti kendi içerisinde ikiye ayrılmıştır. Bu ayrılıktan, Sosyalist Himmet Partisi ile daha çok liberal fikirlerin baskın olduğu Müsavat Partisi ortaya çıkmıştır (Swietochowski, 1978, s. 123). Nihayetinde, Himmet Partisi faal olduğu dönemlerde Azerbaycan'da Türk milliyetçiliği

adına çok ciddi kazanımlar elde etmiş olmasa da, önemli bir siyasi pratik olarak tarihe geçmiş ve kendinden sonra gelecek siyasi teşkilatlar için önemli bir birikim bırakmıştır. Bu siyasi oluşumlardan sonra Azerbaycan'da siyasi faaliyetler hız kazanmış ve ulus-devlet inşasına giden yol açılmıştır.

1.2.2. Difai

Bakü'de sanayinin gelişmesine paralel bir şekilde proleter sınıf oluştuğunu belirtmiştik. Türkler, Ruslar, Ermeniler, Kürtler ve Gürcüler'in Bakü şehrine gelmesiyle toplumsal yapı ve etnik yapı heterojen bir hale gelmiştir. Müslüman işçiler, vasıfsız işlerde ve düşük ücretlerle çalıştırılırken diğer milletler nispeten daha iyi işlerde çalıştırılmıştır. Çarlık yönetimi sömürge faaliyetlerini yaygınlaştırmak ve kendilerine karşı bir oluşumu engellemek için buradaki etnik gruplar arasında din, dil ve kültürel farklılıklardan yararlanmış ve bu gruplar arasında çatışma ve şiddeti körüklemiştir. Bu durumun Güney Kafkasya bölgesinde Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasında çatışma yaşanmasına yol açmıştır.

Daha önce değindiğimiz gibi 1905'te Taşnakların bir Azerbaycan Türkünü öldürmesiyle başlayan olaylar karşılıklı katliam ve yağmalara neden olmuş ve çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir. 1906 yılına kadar devam eden çatışmalar Azerbaycan Türkleri arasında birliktelik ve dayanışmanın artmasına sebebiyet vermiş, bu duruma paralel bir şekilde milliyetçi fikirler de ivme kazanmıştır. Ermenilerin iyi örgütlenmiş olmaları Azerbaycan Türklerini arayışa itmiş ve bu durumun sonucunda faaliyetlerini düzene koymak için siyasi bir oluşum kurulmak istenmiştir.

1905 yılının ortalarına doğru, Ermenilerle yaşanan çatışmalarda kendini savunmak ve Ermenilere karşı mücadele etmek isteyen Azerbaycan Türkleri, Ahmet Ağaoğlu'nun önderliğinde Gence'de savunma anlamına gelen Difai adında gizli bir örgüt kurmuşlardır. Difai, farklı toplumsal tabakalarda gelen eylemcileri ve aydınları bir araya getirmiştir. Bu örgütün kurucuları arasında Şafi Rüstembekov, Ali ve Asker kardeşler, Karabey Karabeyov, İsmail Ziyadhanov, Nesip Bey Yusufbeyli ve Mehmet Hasan Hacinski gibi isimler yer almıştır. (Swietochowski, 2004, s. 44). Karabağ ve Şuşa'daki

Difai komitesi: Necefkulu Ağa, Mir Cebar Ağa, Seyit Miriş, Kürt İbrahim, Zerger Memiş ve daha birçok kişiden oluşmuştur (Baykara, 1975, s. 134). Difai kuruluşundan sonra hızlı bir şekilde Ağdam, Bedre, Yevlah, Terter ve Karabağ'da şubeler açmıştır. Aynı zamanda, Türkiye'nin Kars ve Kuzey Kafkasya'nın Vladikavkas şehirlerinde birer şube açmıştır. Böylece, Kafkas ve Anadolu Türklerini ortak bir amaç etrafında birleştirmiştir (Attar, 2008, s. 185). Difai'nin kuruluşu, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinde yeni bir aşamanın başlangıcına işaret etmiştir.

Difai'nin kurulmasıyla birlikte Azerbaycan'daki milli hareketin merkezi Gence olmuştur. Difai örgütünün liderleri toplumlararası bir çatışmanın yaşanmaması için gayret göstermişlerdir. Ağaoğlu, Çarlık Rusya'nın Güney Kafkasya bölgesini işgal etmeden önce Müslümanların Ermenilerle birlikte yüzyıllarca barış içinde yaşadıklarını söylemiştir (Swietochowski, 2004, s. 44). İsmail Ziyadhanov "Tatar-Ermeni Savaşı" üzerine Şehir Duma'sındaki bildirisinde Rusya yönetiminin rolüne ilişkin şunları söylemiştir (Swietochowski, 2004, s. 44):

‘Biz, Müslümanlara yönetim tarafından şunlar söylendi: Siz ekonomik açıdan Ermenilerin kölesi oldunuz, Ermeniler silahlanıyor ve kendi devletlerini kurmayı planlıyorlar, bir gün sizi ortadan kaldıracaklar. Ermenilere de, Pan-İslamizmin Müslüman toplumun tüm katmanlarında kök saldığı ve bir gün Müslümanların onları katledileceği söylendi. Bu kışkırtma yöntemi idi. Bakü'de olaylar başlayınca, yönetim elde yeterli asker olmadığı, çatışma doğacağına önceden düşünülmediği gibi mazeretler bulmaya çalıştı. Daha sonra çatışmaların milli düşmanlık temelinde ortaya çıktığı söylendi. Şunu bekitmeliyim ki, biz Müslümanlarla Ermeniler arasında hiçbir düşmanlık yoktur. İyi komşular olarak yaşıyor ve birbirimizi seviyorduk. Geçmişte silahlı hiçbir çatışma olmamıştır. Öldürme olayları olmuş olsa da, bunlar istisnaidir ve büyük oranda değildir.’

Hem Ağaoğlu hem de Ziyadhanov bu çatışmalardan Çarlık yönetimini sorumlu tutmuştur. Difai faaliyetlerinin yönünü Çarlık rejimine karşı döndürmüş ve Güney Kafkasya bölgesindeki halklara bu rejime karşı mücadele etmeye çağırmıştır (Swietochowski, 2004, s. 45). Devam eden çatışmalardan dolayı Difai kısa sürede Müslümanlar arasında yaygınlık kazanmıştır. Difai örgütü, Gence, Bakü, Karabağ, Nahçıvan, Erivan, Tiflis, Şuşa ve Kars başta olmak üzere birçok yerde faaliyet

göstermiştir. Difai, toplumun her kesiminden destek bulmuş ve dönemin milliyetçi entelijansiyasının kendi etrafında toplanmasını sağlamıştır (Mehmetzade, 1991, s. 36).

Difai örgütü, kuruluş amacını ilan ettiği bildirmede şu şekilde açıklamaktadır (Mehmetzade, 1991, s. 34):

“Müteşekkil bir askeri kuvveye malik, aynı zamanda yeni silahlarla, hatta toplarla mücehhez ‘Taşnak’ fırkası, bir taraftan bütün gücü ile bütün Ermenileri, diğer taraftan da Kafkasya hükümetini kendisine tabi edip en ünde maksadı takip edir: o da Kafkasya dâhilinde olan bütün Müslümanları kırıp bitirdikten sonra onların yerini işgal etmektir. Ermenilerin, bu maksatlarına nail olduktan sonra, fikirleri Kafkasya da Ermeni halkı için milli müstakil bir idare yaratmaktır. Firkamızın başlıca maksadı: ayrı-ayrı Kafkasya halkları arasında samimi kardeşlik ve birlik yaratmaktır. Her gâh ‘Taşnak’ fırkası namus ve samimiyetle öz hareket ve faaliyetlerinin hakiki programını aşikâr söylerse ve eğer bu program ayrı ayrı Kafkasya milletlerinin hürriyet ve istiklallerine tecavüz edecekleri maddeleri havi değilse, o zaman biz öz birlik elimizi hermişe ona uzatmağa hazırık. Bilakis, o, kabağda olduğu gibi, Müslümanların üstüne hain ve gaddarcasına hücumlarında devam ederse, bizden lâyıki cevabını alar ve Kafkasya bitmez tükenmez kanlı bir sahne haline düşer. ‘Taşnak’ fırkası emin olsun ki, hiç bir vakit biz öz milletimizin harabazarlığı ve külü üzerinde Ermeni milletinin saadet ve hoşgüzerenlik kurmasına yol vermerik.”

Metinden de anlaşılacağı üzere Türk yerine Müslüman vurgusunun yapılmasının nedeni millet bilincinin tam olarak oluşmamış olduğunu gösteriyor. Özellikle Müslüman vurgusunun yapılmasının diğer nedeni ise Kürtler gibi diğer Müslüman milletlerin desteklerinin alınmak istendiğini gösterir. Difai örgütü böylece Müslüman olan milletler arasında mezhep farklılıklarını aşmalarını sağlamış kısmen de olsa Güney Kafkasya bölgesinde Müslümanlar arasında birliktelik sağlamıştır. Difai'nin amaçları arasında hem Ermeni gruplarla mücadele edilmesi hem de Kafkasya bölgesinde Ermeniler tarafından oluşacak bir devletin önlenmesi amaçlanmıştır. Difai örgütü ayrıca, Müslüman milletlerin bağımsız olması gerektiğini ve bu doğrultuda mücadele edilmesi gerektiğini savunmuştur.

Difai bildirilerinde ve yazılarında kullanılmak amacıyla bir mühür çıkarmıştır. Mührün üzerinde örgütün tam adı yazılmıştır: “Difâi- Mücadeleyi Milli Fırkası”. Bu isim

Arapçada “def edici” anlamına gelen “savunmaya yönelik” manasına taşıyordu. “mücadeleyi milli” ise örgütün amacını tam olarak yansıtmıştır (Attar, 2008, s. 186).

Çatışmaların yoğunlaştığı dönemde, Rus General Valisi Bauer ve Gürcü seçkinleri çatışmaların durması için devreye girmiş, bu görüşmelerin ardından kısmen de olsa barış sağlanmıştır. Diafi Komitesi, çatışmayı körükleyen Çarlık yönetiminin askerlerini ve memurlarını öldürme kararı almıştır. Bu doğrultuda Ermenilere yardım edildiği düşünülen General Galaşçapov Tiflis’te, Gence vali müşaviri Kreşçinski Gence’de ve askeri mahkeme savcısı Lunyakın Şuşa’da öldürülmüşlerdir. Diafi üyelerini ele verdiği gerekçesiyle Gence’de cezaevi imamı olan Molla Atakişi ve Gence polis müdürü Bannikov Difai Komitesi kararıyla öldürülen kişiler arasındadır. Difai örgütü bu doğrultuda birçok kişi öldürmüştür (Baykara, 1975, s. 136).

Difai örgütü 1909’a kadar faaliyetlerine devam etmiştir. Çarlık yönetiminin baskıları artması sonucunda örgütün kurucusu Ahmet Ağaoğlu Türkiye’ye kaçmak zorunda kalmıştır. Difai örgütü bir müddet lider olmadan faaliyet gösterse de, kısa bir süre sonra dağılmıştır. Difai’nin kadroları daha sonra kurulacak olan Müsavat Partisi bünyesinde yer almıştır (Mehmetzade, 1991, s. 36).

Sonuç olarak, Azerbaycan siyasi tarihinin en önemli siyasal organizasyonların başında gelen Difai örgütü, modern anlamda oluşmuş ilk örgüttür. Türk yerine Müslüman vurgusu yapılması onu İslamcı bir çizgiye çekmiş olsa da, bir bütün olarak değerlendirildiğinde ve örgütün yaptığı faaliyetler göz önüne alındığında, onu modern bir milliyetçi örgüt yapmıştır. Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasında meydana gelen çatışmaların bir sonucu olarak ortaya çıkan Difai, Azerbaycan’da uzun bir süredir Çarlık yönetimine karşı direniş göstermeyen Müslümanları bir araya getirmiş, örgütlü, programlı ve bir merkezden yönetilmesini sağlamıştır. Difai’nin kurulmasına kadar daha çok kültürel alanda faaliyet gösteren milliyetçi entelijansiya, örgütün kurulmasından sonra bir araya gelmiş ve milliyetçi bir hareketin oluşmasına neden olmuştur. Difai örgütü, milli hedeflere yönelmiş, feodal yapıları aşan milliyetçi bir örgüt olduğunu kanıtlamış ve Azerbaycan’da bağımsızlığa giden yolun önünü açmıştır. Difai, kısa bir sürede ve kendi imkânları dâhilinde önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Bunun

yanı sıra Difai örgütü, kendisinden sonra gelecek siyasi teşkilatların zeminini oluşturması bakımından Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği tarihi için oldukça önemlidir.

1.2.3. Müsavat Partisi

Müsavat Partisi'nin ideolojisi milliyetçiliğin, liberalizmin, İslamcılığın ve Türkçülüğün bir sentezi olarak görülebilir. Ancak, kurulduğu tarihten itibaren çeşitli fikirlerin ve ideolojilerin etkisinde kalmış olsa da, Müsavat Partisi milliyetçi bir karaktere sahip olmuştur. Müsavat kelimesi, eşitlik, denklik anlamlarına gelir. Adından da anlaşılacağı üzere Müsavat, Azerbaycan Türklerinin ve Çarlık egemenliğinde yaşayan diğer halkların, Ruslarla aynı haklara sahip olması gerektiğini savunmuştur. Müsavat Partisi kuruluncaya kadar, Azerbaycan'da çeşitli siyasi teşkilatlar var olmuştur ama hiçbiri Azerbaycan'ın özgürlüğünü ve bağımsızlığını gerçekleştirme isteği duymamıştır. Müsavat Partisi, Azerbaycan siyasi tarihinde kurulan siyasi partiler ve örgütler arasında yalnızca en uzun ömürlüsü olmakla kalmamış, aynı zamanda gerek teşkilatlanma gerekse kitle desteği sağlama noktasında kendisinden önce kurulan başta Himmet Partisi ve Difai örgütü başta olmak üzere diğer siyasi teşkilatlardan daha fazla etkili olmuştur. Dolayısıyla bu partinin kurulması hem Azerbaycan siyasi tarihi açısından hem de Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği açısından bir dönüm noktası olarak değerlendirilir.

Müsavat Partisi'nin önde gelen isimlerinden Mirza Bala Mehmetzade'ye göre Müsavat'ın milliyetçiliği; mistik veya suni bir milliyetçilik değil, kültürel ve toplumsal bir milliyetçiliktir (Mehmetzade, 1991, s. 55).

1911 yılında, daha önce Himmet Partisi adı altında siyasi faaliyet yürüten Mehmet Emin Resulzade, Abbaskulu Kasımzade ve Veli Mikailoğlu gibi isimler bir araya gelerek, gizli bir teşkilat kurmak istemişlerdir. Partinin hazırlanan sekiz maddelik ilk programı daha çok İslamcı bir çizgiye sahip olmuştur (Baykara, 1975, s. 202-203). Müsavat, dönemin siyasi havası ve hâkim zihniyetin sonucunda "İslam milliyetçiliği" ekseninde ortaya çıkmış, daha sonra Türk milliyetçiliğine evrilmiştir (Mehmetzade, 1991, s. 36).

Müsavet Partisi'nin hazırlanan sekiz maddelik programı şu şekildedir (Mehmetzade, 1991):

1. *‘‘Milliyet ve mezhep farkı gözetmeden bütün Müslümanların birleşmesi*
2. *İstiklallerini kaybetmiş Müslüman memleketlerinin yeniden müstakil olmalarına çalışmak.*
3. *İstiklallerini müdafaa veya ihya için çarpışan bütün Müslüman memleketlerine maddi ve manevi yardımda bulunmak.*
4. *Müslüman milletlerin ve memleketlerin tedafüi ve taarruzi kuvvetlerini artırmak için yardım etmek.*
5. *Bu ideaların yayılmasına mani olan bütün engelleri yıkmak.*
6. *Müslümanların birleşmesine ve terakkisine çalışan diğer bütün fırkalara irtibat tesis eylemek.*
7. *Beşeriyetin saadet ve terakkisine çalışan yabancı fırkalarla, ihtiyaç görüldüğü nispetle irtibat ve mübadeleyi efkârda bulunmak.*
8. *Müslümanların yaşamak uğrunda savaşı vesaitini, onların ticaret, sanayi ve aile hayatlarını kuvvetlendirmeğe çalışmak.’’*

Müsavet'in ilk programı milli, dini ve sosyal sloganların bir karışımıydı. Dolayısıyla, herhangi bir siyasi felsefeden yoksun kalmıştır (Zenkovsyk, 1971, s. 154). Partinin ilk programında, özellikle Müslüman vurgusunun yapılmasında, Müsavet Partisi'nin kurulduğu tarihte Trablusgarp ve Balkan savaşlarının meydana gelmesinin rolü vardır. Müsavet Partisi, bu savaşlardan dolayı yayınladığı bir bildirgede Osmanlı yanlısı bir tutum sergilemiştir (Baykara, 1975, s. 203-204). İslam vurgusunun yapılmasının bir diğer nedeni ise, Çarlık Rusya'ya karşı verilecek bağımsızlık mücadelesinde Müslüman devletlerden yardım alınmak istenmiş olmasıdır. Osmanlı'nın içinde bulunduğu durumdan dolayı, Türk milliyetçiliğine dayalı bir program hazırlamak, ihtiyaç duyulan desteği sağlamayacağı düşünülmüştür. Nitekim partinin ilk programı diplomatik bir siyaset doğrultusunda hazırlanmış ve daha geniş bir kesime hitap edilmek istenmiştir. Partinin hazırlanan ilk programı göz önüne alındığında, Türk milliyetçiliği ve İslam sentezine dayalı bir birliktelik kurma fikrinin ön plana çıktığı görülmüştür.

Müsavet Partisi kısa sürede beklenmedik bir şekilde yayılmış ve gelişmiştir. Hüseyin Baykara'ya göre bu yayılmanın nedeni; Azerbaycan toplumunda olgunlaşmış siyasi bir platformun ortaya çıkmasını gerektirecek ekonomik ve sosyal ortamın oluşmuş olmasıdır. Böyle bir ortamda Müsavet Partisi'nin kurulması, bu olgunlaşmaya bir cevap vermiş ve entelijansiyanın kendi etrafında toplanmasını sağlamıştır (Baykara, 1975, s.

204). Ayrıca Ermeni rekabetinden huzursuz olan esnaf, sosyal statüsünün toplumda daha iyi olmasını isteyen han, bey ve ağalar da Müsavat'ı desteklemiştir (Zenkovsyk, 1971, s. 156).

Birçok aydın yeni kurulan Müsavat Partisi bünyesinde aktif siyasete girmiştir. Resulzade 1913 yılında Bakü'ye döndüğünde partinin başına geçmiş, İstanbul'da kaldığı sıralarda tanışmış olduğu Ziya Gökalp'in etkisinde kalmış ve Bakü'ye döndüğü sırada bu fikirlerin etkisiyle parti programını yeniden hazırlamıştır. Resulzade bu dönemde millet ve ümmet kavramlarının farkını anlatmaya çalışmıştır. Nitekim Müsavat Partisi'nin 1917 yılında gerçekleşen Birinci Kongresinde milliyetçilik ve Türkçülükle ilgili şunlar belirtilmiştir (Baykara, 1975, s. 205):

“Yalnız din birliği, muasır mana ile bir millet teşkil edemez. Milliyeti teşhis eden müşterek alametlerden başlıca dil, âdet ve edebiyattır. Bu noktayı nazardan bütün Türkler bir milletir... Tabi devletin milli olduğu, milliyetin de yalnız dinle değil, başlıca dil üzerine müstenit, harsen teessüs eylediği kanaatiyle biz, bugünkü haliyle dağınık bulunan geniş Türk dünyasının bir gün gelip de müttehit ve müttefik bir Türk âlemi teşkil edeceğine inanıyoruz.”

Bu amaç Müsavat Partisi'nin yeni programı haline gelmiştir. Bu hazırlanan programla birlikte Müsavat İslamcı bir çizgiden milliyetçi bir çizgiye kaymıştır. Nitekim Resulzade de Müsavat'ın programını milliyetçi ve özgürlükçü bulmuş ve böyle tanımlamıştır (Resulzade, 2009, s. 65). Müsavat'ın bu çizgiye kaymasında Resulzade'nin büyük etkisi vardır. Hazırlanan programda amaca gidilecek yolda başvurulacak mücadele yöntemlerine değinilmemiş ama partinin üzerinde duracağı ideoloji açık bir şekilde belirtilmiştir. Müsavat bu programla birlikte İslamcı fikir ve hedeflerden uzaklaşarak, modern bir milliyetçi teşkilat olduğunu göstermiştir.

Bu döneme kadar ortaya çıkan milliyetçi kişi ve kuruluşlar bu doğrultuda mücadele etmiş olsa da, kendileri “Müslüman milleti” olarak tanımlamışlardır. Müsavat Partisi'nin ideolojisini yayan Açık Söz adlı gazete ilk defa Müslüman ve Tatar yerine Türk sözcüğünü kullanmıştır. Böylelikle halka “Sen Türksün!” Çarlık rejimine ise “Biz Türküz!” mesajı verilmiştir. Bu durum, Azerbaycan'daki Türk milliyetçilerinin, kendilerini bir millet olarak görmeye ve tanımlamaya başladığını göstermiştir

(Mehmetzade, 1991, s. 46). Ayrıca, Müsavatçılar açık bir şekilde Türk ırkını ve milli idealini dinin üzerinde tutmuşlardır (Zenkovsyk, 1971, s. 158).

Müsavat Partisi, milliyetçi kişi ve kuruluşları kendi etrafında toplamaya çalışmış ve bunda oldukça başarılı olmuştur. Parti faaliyetlerini artırarak bir taraftan kitle desteğini canlı tutmak istemiş diğer taraftan siyasallaşma çabalarını geniş halk kesimlerine yaymıştır. İttifak-ı Müslimin lideri Topçubaşı ve zamanında Rus liberallerle hareket eden ve daha sonra milliyetçi bir çizgiye geçen demokrat grubu da Müsavat etrafında birleşmiştir (Mehmetzade, 1991, s. 61). 1917 Devrimi öncesi Nesib Yusufbeyli önderliğinde Gence’de Türk Adem-i Merkeziyet Partisi kurulmuştur. Milliyetçi bir çizgide olan bu parti Müsavat Partisi ile fikirsel açıdan örtüşüyordu. Türk Adem-i Merkeziyet Partisi ve Müsavat Partisi arasındaki fark, Müsavat’ın daha halkçı bir çizgide olmasıydı. Ama bu fark iki partinin birleşmesine engel teşkil etmemiştir (Mehmetzade, 1991, s. 48). Azerbaycan’daki milliyetçi teşkilatların belirli bir politik amaç doğrultusunda ortak karar almaları ve birleşmeleri ulus devlete dayalı bağımsız bir Azerbaycan devletinin kurulmasını kolaylaştırmıştır. Ayrıca, Diafi örgütün önde gelen isimleri de bu partiye katılmıştır. Böylelikle Müsavat, Azerbaycan’da en geniş tabanlı siyasi teşkilat olmuştur. Müsavat Partisi’nin ulus devlet inşasına giden süreçte böyle ciddi bir destek toplaması, Azerbaycan toplumunda geniş kitleleri kendi amacı doğrultusunda kullanmasını kolaylaştırmıştır.

Müsavat Partisi 1911-1917 yılları arasında gizli faaliyetler yürütmüş, Rusya’da meydana gelen 1917 Ekim Devrimi’nden sonra açık faaliyetlere başlamıştır. Müsavat’ın bu tarihten önceki çalışmaları daha çok kültürel ve milliyetçi bir potansiyel yaratmak amacı taşımıştır (Yagublu, 2011, s. 23). Bu tarihten sonra, yaratılan milliyetçi potansiyel aktif bir şekilde politik sahaya inmiş ve bu doğrultuda faaliyet göstermiştir.

Müsavat Partisi’nin 1917 Ekim ayında Bakü’de gerçekleştirdiği Birinci Kongresinde alınan kararlar şöyledir (Mehmetzade, 1991, s. 52-53):

1. *‘‘Rusya Devletinin şekli idaresi milli-mahalli muhtariyetler esası üzerine kurulu koşma (federatif) halk cumhuriyetinden ibaret olmalıdır.*

2. *Hürriyeti kelim, matbuat, vicdan, içtimaat, teşkilat ve tatil gibi siyasi hürriyetlerle beraber, muhtariyetlerdeki hükümet şeklinin koşma halk cumhuriyetlerinden ibaret olması, işçi kanununun bütün muhtariyetlerde, bir neyle tatbiki ve toprak meselesinin esasen keyfiyetli hal şeklinde hal ve islahı gibi demokratik esaslar, Rusya koşma halk cumhuriyetinin kanuni esasasına dâhil olup devletçe tahtı temine alınmalıdır.*
3. *Muayyen mahalle malik olan (yani Rusya memleketinin muayyen bir kıtasında ekseriyetle yaşamakta olan) her millete muhtariyet hakkı verilmelidir. Fırkaca Azerbaycan, Türkistan, Kırgızistan, Başkırdistan gibi Türk ülkeleri, mahalli muhtariyet almalıdırlar. Edil boyu ile Kırım Tatarları ve Rusya'da yaşayan Türk kavimlerine, mahalli mümkün olmazsa, milli muhtariyet verilmelidir.*
Kayıt: Başka Türk olmayan dindaşlara da, fırka muhtariyet talep edip onlara her veçhile yardım etmek borcundadır.
4. *Muayyen mahalle malik olmayan milletlere, milli-medeni muhtariyet verilmelidir.*
5. *Muhtariyetlerin hududunu tayin etmek, dâhili kanuni esasilerini tertip eylemek meseleleri gerek mahalli, gerek milli muhtariyetlerin kendi meclisi müesseselerinde hallolunmalıdır.*
6. *Cumhuriyet heyetine dâhil olan muhtariyetler, öz aralarında müşterek gördükleri maksat ve talepler üzerinde akdi ittifak edebilmelidirler.*
7. *Cümle muhtariyetli eyaletler, merkezi hükümetle ancak vatan müdafaası, meskûkât gümrük ve harici siyaset, demir yolu, posta, telgraf ve v.s. bu gibi umumi işlerle merbut olmalıdır.*
8. *Muhtariyetli eyaletler, idari, mali, teşrii, medeni ve adli gibi dâhili meselelerde müstakil olmalıdır.*
9. *Rusya cumhuriyetinin umumi işlerini idare etmek için bütün muhtariyetlerin temsilcilerinden ibaret bir kongre teşkil olunmalıdır.*
10. *Her bir muhtariyetin merkezinde, kanun koymak vazifesiyle muvazzaf bir meclisi mebusan ve koyulacak kanunları icra etmekle muvazzaf bir Şurayı Vükela (heyeti nazzar) teşekkül etmelidir.*
11. *Her bir muhtariyetli eyalet, mahalli işlerinde geniş imtiyazlara malik vilayet, kaza ve nahiyelere bölünmelidir.”*

Kongrede alınan kararlar ele alındığında Müsavat'ın asıl amacının; Çarlık egemenliği altındaki Azerbaycan'da, belirli bir toprak parçasına dayanan ve milli sınırları olan federatif bir yapı kurmak istediği açık bir biçimde görülmüştür. Azerbaycan'da ulus-devlet inşasına giden yolun, zamanla ve aşamalı bir şekilde olacağı düşünülmüş, bundan dolayı önce federalist bir yapı istenmiştir. Bunun gerçekleşmesi içinde Müsavat Partisi kurulmuş, ortak bir stratejiyle ve temsili iradeye dayanan bir parti programı hazırlanmıştır. Partinin aldığı kararların bu doğrultuda gerçekleştiği görülmüştür. Bunun dışında siyasi, ekonomik ve toplumsal her türlü özgürlüğün anayasa tarafından garanti altına alınması gerektiği de savunulmuştur. Müsavat milliyetçi bir eksene kaymış olsa

da, Çarlık rejimi altında benzer kaderi paylaşan diğer Müslüman milletler içinde her türlü yardımın sağlanacağı belirtilmiştir.

1917 Ekim Devrimi'nden sonra Rusya'nın içinde bulunduğu siyasi durumdan ve Azerbaycan'daki otorite boşluğundan faydalanan Müsavat Partisi öncülüğündeki Azerbaycan milli hareketi ADC'yi ilan etmiştir. Böylece devletin kurucu partisi unvanını almıştır.

ADC'nin kurulmasından sonra Müsavat Partisi oldukça etkili olmuş ve kısa sürede önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Müsavat Partisi'nin 1919 yılının ilk aylarında gerçekleşen İkinci Kurultayı programına göre Müsavat: özgürlükçü, milliyetçi, bağımsızlıkçı, halkçı ve cumhuriyetçidir (Mehmetzade, 1991, s. 54). Müsavat, Azerbaycan'ın Sovyet egemenliğine girmesiyle birlikte parti tekrar yer altı faaliyetlerine başlamış, Azerbaycan milli hareketini uluslararası toplumda tartışma konusu yapmış ve diplomatik faaliyetlere Sovyet karşıtı bir siyaset benimsemiştir.

Sonuç olarak, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin siyasal bir nitelik kazanmasından, bağımsız bir ulus-devlet inşa etme ve onu korumaya kadar devam eden süreçte Müsavat'ın etkileri görülmüştür. Müsavat hem Çarlık hem de Sovyet rejimleriyle mücadele etmiştir. Müsavat Partisi özellikle bağımsızlık kazanıldıktan sonra Azerbaycan'da etkili bir hareket olmuş ve birçok ülkede ulus devlet kurmak isteyen milliyetçi hareketlere örnek olmuştur. Müsavat Partisi'ni, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin en büyük ve en etkili siyasi teşkilatı olarak ele almak yanlış bir değerlendirme olmayacaktır.

SONUÇ

Milliyetçilik ortaya çıktığı tarihten günümüze kadar en etkili toplumsal olgulardan biri olmuştur. Modern dönemin hâkim ideolojisi olan milliyetçilik, çok uluslu imparatorlukların dağılmasına, etnik çatışmaların yaşanmasına, milletin egemenliğine dayanan devletlerin ortaya çıkmasına ve dünyada sınırların yeniden çizilmesine neden olmuştur. Böylesine etkili bir toplumsal olgunun günlük konuşmalarımızdan hayatı algılama ve anlamlandırma biçimlerimize kadar sirayet ettiği görülmektedir. Batı Avrupa’da siyasi, toplumsal ve ekonomik gelişmelerin sonucunda ortaya çıkan milliyetçilik moderndir ama milliyetçiliğin ortaya çıkmasında etnik bağların rolü de vardır. Etnik bağı oluşturan dil, kültür, gelenek ve kolektif hafıza gibi öğeler bulunduğu topluma ve koşullara göre değişkenlik göstermektedir. Dolayısıyla, milliyetçilik ortaya çıktığı toplumun siyasi, sosyal ve ekonomik koşullardan etkilenen bir olgudur. Bu durum milliyetçiliğin farklı biçimlerde ve türlerde ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bundan dolayı milliyetçiliği tek bir tanıma ve kurama indirgemek yanlıştır. Milliyetçilik ele alınırken bu durum göz önünde bulundurulmalıdır. Milliyetçiliği, kendine özgü bir milliyetçilik deneyimi olan Azerbaycan Türkleri üzerinden ele alınması, bu olgunun anlaşılmasını kolaylaştırmıştır.

Azerbaycan’da Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkmasında etkili olan temel dinamikleri incelediğimizde, millet ve milliyetçiliği açıklamaya çalışan milliyetçilik kuramları daha anlaşılır bir hale gelmiştir. Millet ve milliyetçiliğe dair kuramların bilinmesi, Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliğinin tanımlanmasını ve değerlendirmesini kolaylaştırmıştır. Bu tez çalışması, Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliğinin hangi kuram bağlamından ele alınması gerektiği sorusuna da cevap vermiştir.

Milliyetçilik kuramcılarında Clifford Geertz’in milletlerin tarih boyunca kesintiye uğramadan var olduğu iddiası, Eric J. Hobsbawm’ın milletler ve milliyetçiliğin tamamen toplumsal mühendislik ürünü olarak icat edildiği görüşü ve Ernest Gelner’in sanayileşmenin yarattığı kapitalist toplumda üst kültürün alt kültürü yok edeceği yaklaşımı, Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliği bağlamında ele alındıklarında gerçeği yansıtmadıkları görülmüştür. Azerbaycan Türklerinin modern anlamda bir millet

olması, 20. yüzyılın başlarında bir toplumsal inşa sürecinin sonucunda gerçekleşmiştir. Bu dönemden önce etnik ve dini kimliğin ön plana çıktığı görülmüştür. Dolayısıyla, Geertz'in milletlerin tarih boyunca kesintiye uğramadan var olduğu görüşü, Azerbaycan Türkleri bağlamında düşünüldüğü zaman gerçeği yansıtmaz. Millet ve milliyetçilik kavramlarının görece yakın bir dönemde ortaya çıktığı doğru olsa da, Azerbaycan Türklerinin millet olması etnik aidiyetlerinden bağımsız da düşünülemez. Bununla birlikte, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği sanayileşme ve modernleşmenin etkisiyle 19. yüzyılın ortalarına doğru ortaya çıksa da, etnisite, dil, tarih ve kolektif hafıza gibi öğelerin bir bileşeni olarak meydana gelmiştir. Nitekim Hobsbawm'ın iddia ettiği gibi millet ve milliyetçiliğinin tamamen toplumsal bir mühendislik ürünü olduğu yaklaşımı, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği örneğinde gerçekleşmediği görülmüştür. Çarlık döneminde Azerbaycan'da baskın ve üst kültür olarak Rusları, alt kültür olarak Azerbaycan Türklerini ele alabiliriz. Ama Azerbaycan'da Gelner'in dediği öngörü gerçekleşmemiş, üst kültür alt kültürü yok etmekten ziyade alt kültüre sahip bireylerin kendi kültürlerine sahip çıkmalarına yol açmıştır. Dolayısıyla, millet ve milliyetçilikle ilgili genel bir yaklaşım ortaya koymak, farklı tarihsel ve sosyolojik süreçten geçmiş topluluklar üzerinde aynı anlamı ifade etmemektedir.

Modernist milliyetçi kuramların savunduğu, millet ve milliyetçiliğin modernleşme, sekülerleşme ve sanayileşme gibi süreçlerle birlikte ortaya çıktığı görüşü Azerbaycan bağlamında düşünüldüğü zaman Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği deneyimiyle örtüştüğü görülmektedir. Cedit Hareketiyle başlayan modernleşme ve dini alanda reform, Bakü'de sanayileşmenin getirdiği kapitalist toplum yapısı milliyetçiliği ortaya çıkarmıştır. Bu süreçte ortaya çıkan milli burjuvazinin modernleşmeyi desteklediği ve entelijansiyayı finanse ettiği görülmüştür. Michael Hecter'ın merkez bölgenin çevre bölgeyi sömürmesiyle milliyetçiliğin ortaya çıktığı yaklaşımı Azerbaycan bağlamında ele alındığında, buradaki milliyetçilik deneyimiyle örtüştüğü görülmüştür. Çarlık Rusya'nın Azerbaycan'ı sömürmesinin sonucunda Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği ortaya çıkmıştır. Ayrıca Benedict Anderson'ın savunduğu kapitalist yaygın faaliyetlerinin hız kazanması sonucunda milliyetçiliğin ortaya çıktığı görüşü de, Azerbaycan Türk milliyetçiliği bağlamında ele alındığında doğruyu yansıttığı görülür. Bu dönem çıkan

gazete ve dergilerin milli bilincin oluşmasında ve milliyetçiliğin yaygınlaşmasında oldukça önemli olduğu bilinmektedir.

Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğini etno-sembolcü yaklaşımdan hareketle ele aldığımızda söz konusu yaklaşımın öne sürdüğü görüşler Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği deneyimiyle örtüştüğü görülmüştür. Etnik kimliği belirleyen dil, kültür, tarih, mit, sembol, kolektif hafıza gibi öğelerin, Azerbaycan'daki Türk milliyetçilerin temel dayanak noktasını oluşturmuştur. Bu öğeler Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin nasıl ortaya çıktığını ve kitlesel bir desteği nasıl sağladığını açıklamıştır. Azerbaycan Türkleri arasında etnik bağların kuvvetli olması, etnik grubun daha sonra millete dönüşmesine neden olmuştur.

Milliyetçilik türleri bağlamında, Azerbaycan'daki millet inşa etme sürecinde baktığımızda, entelijansiya tarafından dil, din ve ortak bir tarihe dayalı kültürel bir millet yaratıldığını görmekteyiz. Bu tip millet Alman tipi olarak tarif edilen sınıflandırmaya girer. Her ne kadar Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği kültürel milliyetçilikten siyasal milliyetçiliğe geçmiş olsa da, ortaya çıkan millet biçimi, daha çok kültürel millet kategorisinde değerlendirilebilir. Bunun dışında, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği liberal milliyetçilik ve anti-sömürgeci milliyetçilik özellikleri taşımıştır. Bir diğer nokta ise, entelijansiyanın ulus-devlet merkezli milliyetçilikten ziyade, millet merkezli bir milliyetçilik anlayışına sahip olduğudur.

Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği, modernleşmenin, anti-sömürgeciliğin, ötekileştirmenin, etnik ve dinsel kimlikten modern milli kimliğe geçmenin ve bağımsız bir ulus devlet olmanın felsefesi ve pratiği olarak tanımlanabilir. Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği, toplumun geçirdiği modernleşme süreci, Çarlık Rusya'ya karşı verilen anti-sömürgeci mücadele, Ermeniler ve Ruslar üzerinden yapılan "öteki" ve "biz" vurgusu, etnik-dini kimlikten modern kimliğe geçiş evresi ve bağımsız bir ulus-devlet kurma isteği üzerinden düşülüp ele alınmalıdır. Çünkü bunlar Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğini belirleyen temel dinamiklerdir.

20. yüzyılın başlarından önce siyasal anlamda bir Türk milliyetçiliğinin bulunmadığı, ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan kültürel hareketlerle birlikte bir millet bilincinin oluşmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bu bilincin oluşmasında entelijansiya tarafından yürütülen eğitim ve kültür faaliyetlerin önemli rolü olduğu, bu faaliyetlerin ortaya çıkmasında da Kırım'lı İsmail Gaspıralı'nın 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra öncülünü ettiği Cedit Hareketi'nin önemli bir etkisi olduğu görülmüştür. Azerbaycan'da kültürel milliyetçiliğin doğmasına yol açan Cedit Hareketi, eğitim, toplumsal yaşam alanlarında modernleşmeyi sağlamış ve daha sonra ortaya çıkacak siyasal milliyetçiliğin de zeminini hazırlamıştır. Azerbaycan'ın kendine özgü siyasi ve toplumsal koşullarından dolayı etnik ve dini kimlik birlikte kullanılmıştır. Etnik ve dini kimliğin ötesinde, modern anlamda bir millet bilincinin oluşması 20. yüzyılın başlarında milliyetçiliğin siyasal bir boyut kazanmasından sonra ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, Azerbaycan'da modern anlamda bir Türklük bilincinin yaratılmasında milliyetçilik etkili olmuştur. Hobsbawm'ın savunduğu milletlerin milliyetçiliği yaratmadığı, milliyetçiliğin milletleri yarattığı yaklaşımı, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği bağlamında düşünüldüğünde gerçeği yansıtmaktadır.

Bununla birlikte, Ruslaştırma politikası, toplumsal ve ekonomik açıdan geri kalmışlık ve siyasi faaliyetlerin kısıtlanması gibi temel rahatsızlıklar Azerbaycan Türkleri arasında milliyetçiliğin doğmasına neden olmuştur. Kültürel bir hareket olarak ortaya çıktığı tarihten 1905 yılına kadar, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin gelişme yaşadığı bir dönem olmuştur. Bu inşa sürecinin yaşandığı dönemde, milliyetçilik entelijansiya tarafından geliştirilmiş ve etkin hale getirilmiştir. Özellikle dil milliyetçiliğinin ön plana çıktığı bir dönem olmuştur. Bu dönemdeki milliyetçilik anlayışı, eğitim, basın ve edebiyat gibi alanlarda kendini göstermiş, toplumun geniş kesimlerine ulaşmak için de bunları araç olarak kullanmıştır. Söz konusu dönemde, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği, referans olarak gördüğü Batı Avrupa ve Çarlık Rusya'daki milliyetçilik hareketlerinden etkilenmiştir. Bu dönem ayrıca siyasi hareketliliğin ve toplumlar arası çatışmanın görülmediği bir dönem olmuştur.

Azerbaycan Türklerini, modernleştiren, etnik-dinsel bir kimlikten modern bir millete dönüştüren ve en sonunda bağımsız bir devlet kurmaya kadar götüren en önemli

etkenin, milliyetçilik olduğu görülmüştür. 19. yüzyılın ortalarında başlayan 20. yüzyılın başlarına kadar Çarlık Rusya Azerbaycan'ında etkili olan bu milliyetçiliğin şekli zaman içinde değişkenlik göstermiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında hem toplumun kendi iç dinamikleri hem de dış etkenler belirleyici olmuştur. Azerbaycan'daki milliyetçi ideoloji ve hareketler, Rusya ve Batı Avrupa'da meydana gelen bir takım siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmelerden bağımsız düşünülemez.

1905-1917 yılları arası, Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğinin kültürel milliyetçilikten siyasal milliyetçiliğe evrildiği, etnik ve dinsel kimliğin ayrıştığı ve millet inşa etme sürecinin yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği, çeşitli fikir akımlarından etkilenmiştir. Dolayısıyla, söz konusu milliyetçiliğin siyasi bir nitelik kazanmasına entelijansiyanın faaliyetleri, 1905 Ekim Devrimi'nin gerçekleşmiş olması ve Ermenilerle yaşanan çatışma durumu belirleyici olmuştur. Rusya ve Avrupa'da eğitim almış, dönemin etkin ideolojisi olan milliyetçiliği benimsemiş aydınların, Çarlık Rusya'nın sömürgesi olan Azerbaycan'ı doğrudan kurtaracak ve onu modern milletlerin seviyesine çıkaracak ideolojinin milliyetçilik olduğunu düşünmüşlerdir. 1905'te Çarlık Rusya'da meydana gelen devrimle birlikte nispeten siyasi özgürlük ortamı oluşmuş ve aydınların öncülüğünde siyasi faaliyetler ivme kazanmıştır. Milli kimliğin belirginleşmesinde en önemli rolü ise "öteki" olarak görülen Ermeniler oynamıştır. Bu dönemde Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasında meydana gelen çatışmaların sonucunda Azerbaycan Türklerinde millet bilinci oluşmuş, toplumsal dayanışma artmış ve milliyetçilik ideolojisi halk arasında yaygınlık kazanmıştır. Azerbaycan'da meydana gelen toplumlararası çatışma ve etnik ayrışma, Azerbaycan Türklerinin mekânsal ve algısal düzeyde yakınlaşmasına da neden olmuştur.

Himmet Partisi, Difai Örgütü ve Müsavat Partisi kendi dönemlerinde millet bilincinin oluşması ve milliyetçiliğin gelişmesi yönünde önemli kazanımlar elde etmiş oluşumlardır. Bu oluşumlar dönemin Rus ve Ermeni teşkilatlarından etkilenerek kurulmuştur. Dolayısıyla etkileşime açık bir yapıları söz konusudur. Çarlık Rusya Azerbaycan'ında ortaya çıkan bu milliyetçi kuruluşlar, sömürge, baskı ve etnik

çatışmaların yaşandığı bir dönemde Azerbaycan siyasetinde oldukça sıkıntılı ve ihtilaflı bir sürecin örneğini teşkil etmektedirler.

Diafi örgütünün kısa sürede Azerbaycan Türkleri arasında yaygınlık kazanmasında, Ermenilerle yaşanan mevcut çatışma durumu belirleyici olmuştur. Ancak, Difai'nin üstlendiği rol ve izlediği yöntem onu Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği tarihinde önemli bir noktaya getirmektedir. Söz konusu çatışmalar sırasında düzenli ve programlı bir strateji izlemesi ve uygulamaya çalışması, örgütün askeri bir yapılanma yaratmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Difai'den önceki örgütlenmelere baktığımızda feodal kalıpları aşamayan, düzensiz ve milliyetçi duygulardan çok tepkiselliğin ağır bastığı yapılanmalar görülür. Milliyetçiliğin yaygınlaşmasında en önemli unsurlardan olan milli liderin eksikliği, Difai'nin Ermenilerle yaşanan çatışmalardan sonra etkisini yitirmesine ve dağılmasına neden olmuştur. Ama Difai'nin Azerbaycan Türkleri arasında yarattığı milliyetçi duygular daha sonra Müsavat gibi partilerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği açısından en etkili parti olan Müsavat, ulus devlet inşasında da kurucu parti olmuştur. Bunun dışında Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğine hem söylemsel hem de yöntemsel açıdan getirdiği yenilikler, onun günümüzde de varlığını devam ettirmesine neden olmuştur. Toplumun bütün kesimlerinin yer aldığı bir teşkilat kurmuş ve Azerbaycan Türklerinin uluslararası platformlarda sözcülüğünü üstlenmiştir. Müsavat'ın, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin neredeyse her aşamasında ismi bulunan Mehmet Emin Resulzade gibi bir lidere sahip olması, onu toplumun geniş kesimlerince desteklenmesine yol açmıştır. Müsavat Partisi, köylü, işçi, aydın, sosyalist, liberal ve milliyetçileri de içine alarak kitlesele bir destek topladığı görülmüştür. Bundan dolayı, Müsavat gibi milliyetçi karaktere sahip bir partinin neden diğer ideolojilere yaslanma ihtiyacı duyduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu diğer kişi ve gruplar, Çarlık Rusya'ya karşı verilen mücadelede Azerbaycan milli hareketine siyasi ve ideolojik destek vermişlerdir. Nitekim Müsavat'ın farklı şekiller aldığı da anlaşılmaktadır. Ayrıca, söz konusu dönemde, Müsavat Partisi'nin yönetici kadrolarının seçkinlerle sınırlı kalması, burjuva partisi olarak anılması, sistemli bir siyasi felsefeden ve siyasi bir gelenekten yoksun

olması, partinin önüne koyduğu hedeflerin birçoğunun gerçekleştirilmede başarısız olmasına neden olmuştur.

Eğer Azerbaycan Türkleri modern anlamda bir milleti teşkil ediyorsa, bu entelijansiyanın önderliğindeki Türk milliyetçiliğinin başarısıdır. Azerbaycan'da 19. yüzyılın ortalarına doğru ortaya çıkan entelijansiya modern anlamıyla milliyetçi değildir. Ama kültürel alanlarda yaptıkları faaliyetlerle kendilerinden sonra gelecek milliyetçi entelijansiyanın zeminini hazırlamıştır. Böylece, 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğinin önde gelen isimleri Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu, Neriman Nerimanov ve Mehmet Emin Resulzade gibi kişiler ortaya çıkmıştır. Azerbaycan'da teorik olarak gelişen milliyetçilik fikri, bu isimler sayesinde pratik bir karşılık bulmuştur.

Milliyetçilik, sosyalizm, liberalizm ve modernleşme arasındaki karşılıklı etkileşim, Çarlık Rusya egemenliği altındaki Azerbaycan'da, Türk milliyetçilerinin fikirselleşmesini belirlemiştir. Böyle bir zeminde ortaya çıkan ve kendine özgü bir milliyetçilik serüvenine sahip olan Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği, modern anlamda bir ulus inşa etmiş ve ona milli bir kimlik kazandırmıştır. Yaratılan milli kimliği korumak ve devam ettirmek için, Azerbaycan'daki Türk milliyetçileri bir ulus devlet kurmuştur. Milli kimlik yaratma ve ulus devlet kurma noktasında kısmen de olsa başarılı olmuşlardır.

KAYNAKÇA

- Açikkaya, S. (2010). Çarlık Rusya Hakimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (28), 403-420.
- Ağaoğlu, A. (2013). *Üç Medeniyet*. İstanbul : Doğu Kitabevi .
- Ahmad, F. (1971). *İttihat ve Terakki 1908-1914*. (N. Ülken, Çev.) İstanbul: Sander Yayınları.
- Akçura, Y. (1978). *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*. İstanbul : Türk Kültür Yayıncılığı .
- Akpınar, Y. (1994). *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Akpınar, Y. (2017). *İsmail Gaspiralı Seçilmiş Eserleri: IV*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Aktürk, Ş. (2006). Etnik Kategori ve Milliyetçilik: Tek-etnili, Çok-etnili ve Gayri-etnik Rejimler. *Doğu Batı Düşünce Dergisi* (38), 23-54.
- Anderson, B. (2017). *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. (İ. Savaşır, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Attar, A. (2008). Milli Kimliğin Siyasallaşan Yüzü: Difâi. *Bellekten* (263), 175-191.
- Attar, A., & Şimşir, S. (2013). *Türkiye'de Yaşayan Azerbaycan Türkleri*. Ankara : Berikan Yayınevi .
- Balı, R. N., Yumul, A., & Benlisoy, F. (2008). Yahudi, Ermeni ve Rum Toplumlarında Milliyetçilik. T. Bora, & M. Gültekingil (Dü) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik* (s. 919-923). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Balibar, E., & Wallerstein, I. (2000). *İrk Ulus Sınıf: Belirsiz Kimlikler*. (N. Ökten, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.

- Baykara, H. (1975). *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi* . İstanbul: Azerbaycan Halk Yayınları.
- Belge, M. (2007). Batılılaşma: Türkiye ve Rusya. T. Bora, & M. Gültekingil (Dü) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık* (s. 43-55). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Billig, M. (2002). *Banal Milliyetçilik*. (C. Şişkolar, Çev.) İstanbul: Gelenek Yayıncılık.
- Bora, T. (2006). *Medeniyet Kaybı: Milliyetçilik ve Faşizm Üzerine Yazılar* . İstanbul : Birikim Yayınları .
- Boztemur, R. (2006). Tarihsel Açıdan Millet ve Milliyetçilik: Ulus-Devletin Kapitalist Üretim Tarzıyla Birlikte Gelişimi. *Doğu Batı Düşünce Dergisi* (38) (38), 161-179.
- Buran, A., & Alkaya, E. (2011). *Çağdaş Türk Yazı Dizileri-1*. Eskişehir: T.C Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Calhoun, C. (2012). *Milliyetçilik*. (B. Şütçüoğlu, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Carr, E. H. (1990). *Milliyetçilik Ve Sonrası*. (O. Akın, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cornell, S. E. (2011). *Azerbaijan Since Independence*. New York: M.E. Sharpe.
- Çağla, C. (2002). *Azerbaycan'da Milliyetçilik ve Politika* . Ankara: Bağlam Yayıncılık.
- Çay, A. M. (2016). Sunuş: 1917-1921 Yıllarında Transkafkasya. F. KasıMZade içinde, *Transkafkasya İçin Mücadele (1917-1921)* (C. İ. Çay, Çev.). İstanbul: T&K Yayınları.
- Devlet, N. (1988). *İsmail Bey Gaspıralı*. Ankara : Başbakanlık Basımevi .
- Dieckhoff, A., & Jaffrelot, C. (2010). *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek*. (D. Çetinkasap, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Eagleton, T., Jameson, F., & Said, E. W. (1993). *Milliyetçilik, Sömürgecilik ve Yazın*. (Ş. S. Kaya, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Gellner, E. (1998). *Milliyetçiliğe Bakmak*. (S. Coşar, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.

Gellner, E. (1992). *Uluslar ve Ulusçuluk*. (B. E. Behar, & G. G. Özdoğan, Çev.) İstanbul: İnsan Yayınları.

Giddens, A. (2012). *Sosyoloji*. (Ş. P. Güzel, Çev.) İstanbul: Kırmızı Yayınları.

Giddens, A. (1992). *The Nation-State and Violence: Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*. Oxford : Blackwell Publishers .

Gökalp, Z. (1968). *Türkçülüğün Esasları* . İstanbul : Varlık Yayınları .

Heyet, C. (2008). Mehmet Emin Resulzade'nin İran Türkleri İle İlgili Hizmetleri. *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi* (374), 69-70.

Heywood, A. (2014). *Siyaset*. (B. B. Özipek, Çev.) Ankara: Adres Yayınları.

Heywood, A. (2015). *Siyasetin Temel Kavramları*. (H. Özler, Çev.) Ankara: Adres Yayınları.

Heywood, A. (2013). *Siyasi İdeolojiler: Bir Giriş*. (A. K. Bayram, Ö. Tüfekçi, H. İnaç, Ş. Akın, & B. Kalkan, Çev.) Ankara: Adres Yayınları.

Hobsbawm, E. J. (2014). *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik "Program, Mit, Gerçeklik"*. (O. Akınhay, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Hobsbawm, E. J. (1999). *İmparatorluk Çağı: 1875-1914*. (V. Aslan, Çev.) Ankara: Dost Kitapevi Yayınları.

Hobsbawm, E. J., & Ranger, T. (2006). *Geleneğin İcadı*. (M. M. Şahin, Çev.) İstanbul: Agora Kitaplığı.

Hroch, M. (1999). From National Movement to the Fully-Formed Nation: The Nation-building Process in Europe. G. Balakrishnan (Dü.) içinde, *Mapping the Nation* (s. 78-97). London : Verso-New Left Books.

Hroch, M. (1985). *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations*. (B. Fowkes, Çev.) Cambridge: Cambridge University Press.

Kapani, M. (2016). *Politika Bilimine Giriş*. Ankara: BB101 Yayınları .

Kasımzade, F. (2016). *Transkafkasya İçin Mücadele (1917-1921)*. (C. İ. Çay, Çev.) İstanbul: T&K Yayınları.

Kedourie, E. (1971). *Avrupada Milliyetçilik*. (M. H. Timurtaş, Çev.) Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

Korkmaz, T. (2014). Erken Cumhuriyet Döneminde Farklı Bir Milliyetçilik Anlayışı Olarak Anadoluçuluk: Tipoloji ve Kuramlar Bağlamında Bir Değerlendirme. Sakarya: Sakarya Üniversitesi.

Kurat, A. N. (1987). *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Mehmetzade, M. B. (1991). *Milli Azerbaycan Hareketi*. (A. Karaca, Dü.) Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.

Muhammetdin, R. (1998). *Türkçülüğün Doğuşu Ve Gelişimi*. (S. İmre, Çev.) İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Nalbandian, L. (1963). *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*. Los Angeles: University of California Press.

Oğuz, A. (2006). Rusya Türklerinin Türk Milliyetçiliğiyle İlişkisi . *Doğu Batı Düşünce Dergisi* (38), 109-123.

Oran, B. (1990). *Atatürk Milliyetçiliği: Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Özavcı, H. O. (2015). *Intellectual Origins of the Republic: Ahmet Ağaoğlu and the Genealogy of Liberalism in Turkey*. Leiden: Brill .

Özkırımlı, U. (2016). *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Resulzade, M. E. (1990). *Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*. (İ. M. Yıldırım, S. Çağın, & Y. Akpınar, Dü) İstanbul : İrfan Yayıncılık .

Resulzade, M. E. (2010). *Bir Türk Milliyetçisinin Stalinle İhtilal Hatıraları*. Bakü: Qanun Neşrler Evi.

Resulzade, M. E. (2009). *Milli Birlik*. (Y. Türkel, Dü.) Bakü: Çırağ Neşriyatı.

Sariahmetoğlu, N. (2012). *Mücadeleye Adanan Hayat: Neriman Nerimanov*. İstanbul : Yeditepe Yayınevi .

Sariahmetoğlu, N., Devlet, N., & Hatipoğlu, E. (2013). *Rusya Tarihi* . Eskişehir: T.C Anadolu Üniversitesi Yayını.

Shissler, A. H. (2002). *Between Two Empires: Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey* . New York: I.B. Tauris .

Smith, A. D. (2009). *Ethno-Symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*. New York: Routledge.

Smith, A. D. (1994). *Milli Kimlik*. (B. S. Şener, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.

Smith, A. D. (1998). *Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of*. New York: Routledge.

Smith, A. D. (2002). *Ulusların Etnik Kökeni*. (S. Bayramoğlu, & H. Kendir, Çev.) Ankara: Dost Kitapevi Yayınları.

Somer, K. (1970). *100 Soruda Ekim İhtilali*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Süleymanoğlu, Ö. F. (2006). Ali Bey Hüseyinzade ve Türkçülük. *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi* (367), 29-32.

Swietochowski, T. (2004). *Russian Azerbaijan 1905-1920: The Shaping of National Identity in a Muslim Community*. Cambridge: Cambridge University Press.

Swietochowski, T. (1978). The Himmet Party, Socialism and the National Question in Russian Azerbaijan, 1904-1920. *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* (19), 119-142.

Üstün, K. (2016). Rus Çarlık İdaresinde Gürcistan, Gürcü Aydınları ve Milliyetçiliği. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* (2), 30-55.

Veliyev, A. (2004). *Azerbaycan'da Yenileşme ve Milliyetçilik Hareketi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Vincent, A. (2010). *Modern Political Ideologies*. Chichester: Blackwell Publishing.

Winter, J. (2003). *America and Armenian Genocide of 1915*. New York: Cambridge University Press.

Yagublu, N. (2011). Azerbaycan Gerçeğinde Musavat Partisi. *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi* (379), 22-24.

Yagublu, N. (2015). *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*. (T. Kırhan, N. A. Ünal, & S. Önal, Çev.) Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.

Yılmaz, M. (2007). Ahmet Ağaoğlu. T. Bora, & M. Gültekingil (Dü) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık* (s. 304-313). İstanbul: İletişim Yayınları.

Zenkovsyk, S. A. (1971). *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*. (İ. Kantemir, Çev.) İstanbul: İpek Matbaası.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı: METEHAN KARAKURT

Doğum Yeri ve Tarihi: SARIKAMIŞ, 26/10/1989

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi: SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ (KAFKAS
ÜNİVERSİTESİ)

Yüksek Lisan Öğrenimi: SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ (ARDAHAN
ÜNİVERSİTESİ)

Bildiği Yabancı Diller: İngilizce, Almanca

İletişim

E-Posta Adresi: metehankarakurt36@gmail.com

Tarih: 19/09/2017